

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

ročník 12 (2014), číslo 2

Martin Ďurďovič, Zdenka Vajdová, Kateřina Bernardyová

Rozhodování o hlubinném úložišti jaderného odpadu v České republice

Daniel Kunštát

Strana, která neumírá: K příčinám stability volební podpory KSČM

Antonín Paleček, Roman Vido

Náboženské vyznání v České republice z perspektivy inter- a intragenerační transmise

Kateřina Soukalová

K počátkům veřejného mínění: Historicko-sociologická studie

Ján Mišovič

Hadley Cantril: významný teoretik a metodolog veřejného mínění (1906-1969)

Vážení čtenáři, vážené čtenářky,

druhé letošní číslo časopisu *Naše společnost* vám opět představuje pestrou paletu témat, sociálně-vědních disciplín a přístupů. Najdete v něm texty politologické, sociologické, historiografické i témata z oblasti religionistiky a výzkumu veřejného mínění.

Martin Ďurďovič, Zdenka Vajdová a Kateřina Bernardyová v prvním článku tohoto vydání nabízejí sociologický pohled na nesmírně složitou, mnohorozměrnou a nepochybně aktuální otázku vyhledávání lokality pro výstavbu hlubinného úložiště vyhořelého jaderného paliva a radioaktivních odpadů v ČR. Článek je přehledně zpracovaným úvodem do problematiky a kromě celé řady faktických informací a vysvětlení kontextu představuje také hlavní výsledky dvou souvisejících výzkumů na téma postojů české veřejnosti a vytipovaných lokalit k projektu hlubinného úložiště. Autoři tak zjišťují mimo jiné to, že pohled obyvatel těchto lokalit na možnost výstavby úložiště nemusí být nutně pouze negativní, ale že je naopak (stejně jako celá tato problematika) různorodý a utvářený mnoha odlišnými zájmy.

Daniel Kunštát analyzuje ve druhém článku téma politologicko-sociologické, totiž, které okolnosti stojí v pozadí faktu, že KSČM, kdysi symbol totalitní moci, se dodnes může spolehnout na stabilní a poměrně výraznou voličskou podporu. Autor opírá své závěry o empirická data i aktuální analýzy podobných témat. Věnuje se historii strany, charakteristikám její členské základny i voličů a také jejich sdílené historické paměti. Upozorňuje tak zajímavě na to, že v rozporu s oficiální rétorikou zásadního rozchodu s obdobím komunismu je v historickém vědomí mnoha Čechů tato doba spojena naopak s životní jistotou a řádem – sdílená zkušenost tohoto „jiného“ komunismu, pocit nostalgie a zároveň pocit ohrožení v současné rychle se měnící společnosti tak představuje právě jeden z pilířů, na němž stabilní voličská podpora současné KSČM stojí.

Antonín Paleček a Roman Vido ve svém textu upozorňují na důležitý rozměr obecně přijímané skutečnosti: postupné sekularizace české společnosti. Pomocí dat ISSP 2008 – Náboženství analyzují a popisují mechanismus, kterým se náboženské vyznání (v rovině deklarovaného přihlášení se k vyznání) přenáší (nebo nepřenáší) z generace na generaci a dále v rámci jedné generace z dětství do dospělosti. Autoři tak např. zjišťují, že zásadní roli pro přenos náboženského vyznání mezi generacemi hraje matka, jejíž denominaci převzme děti s mnohem vyšší pravděpodobností než od otce. Předávání náboženské tradice v rodině tak mírně působení sekularizačních tlaků např. v podobě protináboženské politiky komunistického režimu.

Stať Kateřiny Soukalové představuje exkurz do historického vývoje konceptu veřejného mínění. Autorka představuje pojmy, které v antice a středověku označovaly fenomény podobné tomu, co dnes chápeme jako veřejné mínění. Sleduje jejich měnící se významy i různé kontexty, v nichž byly různě užívány. Popisuje způsob, jak bylo veřejné mínění formováno, jakými cestami se šířilo a jak se měnil jeho význam a vnímání podle struktury a charakteru společnosti. Ze studie se tak např. dozvíte, že veřejné mínění mělo kdysi blízko k fámě v dnešním slova smyslu, což mimochodem napovídá i jeden z klíčových pojmů, kterým se článek věnuje – *fama*.

Ján Mišovič nám krátkým textem připomene 45. výročí od úmrtí výrazné osobnosti z oblasti výzkumu veřejného mínění, Hadleyho Cantrila. Cantril je spojen se studiem veřejného mínění v USA i Latinské Americe, formoval řadu platných teoretických poznatků, podílel se na metodologicky zajímavých projektech a zajímal se také o otázky sociální psychologie. I v nejisté době druhé světové války dokázal reagovat na vývoj událostí a realizovat šetření, která přinesla závěry nejen zajímavé, ale také výsostně důležité pro rozhodování o válečné strategii a diplomacii.

Časopis uzavírá recenze Tomáše Samce, který představuje nedávno vydanou publikaci kolektivu autorů na téma internetových voleb.

Závěrem bych za redakci časopisu ráda vyjádřila poděkování všem autorům, autorkám, recenzentům a recenzentkám, kteří spolupracovali na přípravě tohoto vydání. Věřím, že v něm každý najde sobě blízké téma a mnoho inspirujících myšlenek.

Za redakci časopisu vám přeji příjemný předvánoční i vánoční čas.

Anežka Příběnská,
výkonná redaktorka

Ukázka citování článků z tohoto čísla:

Příjmení, Jméno. 2014. „Název článku.“ *Naše společnost* 12 (2): pp-pp, <http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.12.2.x>.

Rozhodování o hlubinném úložišti jaderného odpadu v České republice¹

Martin Ďurďovič, Zdenka Vajdová, Kateřina Bernardyová

Decision-making about the Deep Geological Repository of Nuclear Waste in the Czech Republic

Abstract: The article describes a sociological problem linked to decision-making about the locality in which a deep geological repository of spent nuclear fuel and radioactive waste is to be built in the Czech Republic. The introduction explains the social situation of negotiations about the repository and identifies concerned stakeholders. The article then outlines the legal framework of the negotiations and summarizes their progress up to the present day. The rest of the article analyses data from two public opinion surveys. The first one surveyed the attitudes of citizens in selected localities toward the project of the deep geological repository. The second survey investigated the attitudes of the Czech public toward radioactive waste and the deep geological repository.

Keywords: radioactive waste management, decision analysis, risk perception, local studies, public opinion research

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.2.12.122>

Již více než jedno desetiletí se v ČR veřejně řeší problém, jak nakládat s vyhořelým jaderným palivem a vysokoaktivními odpady. Předkládaný článek má dva cíle: 1) představit české odborné veřejnosti téma vyjednávání o výběru lokality pro výstavbu hlubinného úložiště vyhořelého jaderného paliva a vysokoaktivních odpadů a upozornit na sociologický rozměr tohoto vyjednávání; 2) na unikátních datech z kvantitativních sociologických výzkumů ukázat, jakým způsobem se k projektu hlubinného úložiště staví jednak obyvatelé zvažovaných lokalit, kde by úložiště mohlo vzniknout, jednak česká veřejnost. Jelikož k danému tématu zatím existuje jen velmi omezená odborná sociologická literatura [Konopásek, Svačina 2014] a v češtině dosud v takovémto rozpětí nebylo zpracováno, omezujeme se v tomto článku na deskriptivní studovaného jevu. Ta by se v budoucnu mohla stát východiskem pro další, speciálněji zaměřené analýzy.

Zahraniční zdroje literatury, výzkumných zpráv a dat jsou výrazně bohatší. Protože problém s vyhořelým jaderným palivem řeší všechny země, kde je v provozu nějaký jaderný reaktor, a všechny členské státy EU i některé státy ve světě navíc v současnosti zvažují možnost uložení v hlubinném úložišti (k tomu podrobněji dále), těší se problematika zapojení veřejnosti do rozhodování podpoře evropských fondů aplikovaného výzkumu. Z významných mezinárodních projektů posledních let zasluhují zmínku projekty ARGONA, IPPA a PLATENSO [srov. Jonsson, Andersson 2010; Ustohalova, Akinsara-Minhans, Kallenbach 2013; Železnik, Marega, Koron 2014].² Vedle množství výzkumných zpráv, které z nich vzešly, tyto výzkumy napomáhají zvýšení zájmu o danou problematiku a samostatnému rozvoji výzkumu [srov. Andersson 2008; Kojo, Litmanen 2009].

Pokud jde o dostupná kvantitativní data, základním otázkám týkajícím se problematiky radioaktivních odpadů věnovaly pozornost mezinárodní výzkumy veřejného mínění, jež byly realizovány v rámci Eurobarometru [Evropská komise 2005, 2008]. V tomto článku představujeme zatím nepublikovaná

data z výzkumů veřejného mínění provedených v ČR v letech 2012 a 2014.

Ukládání radioaktivních odpadů jako sociologický problém

Podle Mezinárodní agentury pro atomovou energii (MAAE; International Atomic Energy Agency, IAEA) je v září 2014 ve 30 státech světa v provozu 437 jaderných reaktorů vyrábějících asi 13 % světové elektřiny.³ V téže chvíli je ve 14 státech EU v provozu 131 jaderných reaktorů vyrábějících asi třetinu elektřiny v EU. Některé země EU se prohlašují za nejederný stát, jako např. Rakousko; nebo Itálie, která v roce 1990 uzavřela svůj poslední reaktor a v roce 2011 odmítla v referendu návrat k jaderné energetice. Jiným případem je Německo, které v roce 2011 ústy své vlády vyhlásilo odstoupení od jaderné energie a bezprostředně poté uzavřelo 8 reaktorů. Ještě jiným příkladem je Litva, která ukončila provoz svého posledního reaktoru v roce 2009, avšak nová jaderná elektrárna je zde plánována ve spolupráci s Estonskem a Lotyšskem. Polsko plánuje mít v roce 2025 jadernou elektrárnu s cílem obohatit svůj energetický mix. V obou posledních případech se přitom zmiňuje snížení závislosti na zahraničních energetických zdrojích. To se v roce 2014 vzhledem k vývoji vztahů s Ruskem, které v uplynulých desetiletích bylo a stále je důležitým dodavatelem energií pro Evropu, jeví jako aktuální téma.

V České republice jsou v provozu dvě jaderné elektrárny, které v současnosti vyrábějí asi 30 % domácí elektřiny. Jaderná elektrárna Dukovany (okres Třebíč) vyrábí elektřinu ve čtyřech jaderných reaktorech, které byly uvedeny do provozu v letech 1985-1988. Jaderná elektrárna Temelín (okres České Budějovice) se dvěma jadernými reaktory byla uvedena do provozu v roce 2002. Obě elektrárny vyprodukují v současných 6 reaktorech během své předpokládané životnosti 40-60 let přibližně 4 000 tun vyhořelého jaderného paliva (dále VJP). Nyní se VJP skladuje v tzv. meziskladech v areálech obou

jaderných elektráren. Přestože aktivita VJP klesne zhruba 200krát během 50-60 let přípořchového skladování, zůstává životu nebezpečné po desítky tisíc let. Vysokoaktivní odpady vznikají také v průmyslu, zdravotnictví či výzkumných zařizováních, i když v podstatně menším objemu.

Za dlouhodobé bezpečné ukládání veškerých radioaktivních odpadů (dále též RAO) je podle tzv. atomového zákona⁴ zodpovědný český stát, v současnosti to je Správa úložišť radioaktivních odpadů (SÚRAO) jako organizační složka státu. Obecně přijímaným technickým řešením pro uložení VJP a vysokoaktivních odpadů je vybudování hlubinného úložiště. Je to zařizování umístěné v hloubce zhruba 500 metrů ve stabilní geologické formaci, s několikanásobným systémem bariér, který zajišťuje bezpečné oddělení těchto odpadů od životního prostředí na dobu delší než sto tisíc let. Slovy SÚRAO: „Po zvážení všech možností Česká republika i naprostá většina ostatních zemí využívajících jaderné elektrárny považuje vybudování hlubinného úložiště za jediné správné, zodpovědné a technicky i ekonomicky proveditelné řešení.“ [SÚRAO 2011a] Pro dokumentaci názoru těch „ostatních zemí“ uvedme alespoň jeden příklad: „Ve světle doporučení nezávislého Výboru pro ukládání radioaktivního odpadu a zkušeností různých zámořských koncepcí ukládání vláda Spojeného království Velké Británie a Severního Irsku nadále věří (*continues to believe*), že hlubinné úložiště, kterému předchází bezpečný a zajištěný mezisklad, je správný způsob dlouhodobého ukládání vysokoaktivních odpadů.“ [Department of Energy and Climate Change 2013]

Další krok vede k zásadnímu problému, kde hlubinné úložiště vybudovat. O řešení tohoto problému se dosud s obtížemi pokouší jak ČR, tak Spojené království i další státy využívající jaderné elektrárny. Komplexní problematiku vyhledávání lokality pro výstavbu hlubinného úložiště lze rozložit na aspekty geologické, environmentální, bezpečnostní, technické či ekonomické, ale v neposlední řadě také na aspekty komunikační, politické, právní a etické [srov. Marshall 2005]. Společně tyto aspekty představují sociologické téma vyjádřené otázkou: *Budou lidé v nějaké lokalitě akceptovat hlubinné úložiště na svém území a za jakých okolností?* V hustě osídleném regionu Střední Evropy je tato otázka zvláště palčivá. Jediné Finsko a Švédsko pokročily ve svých projektech hlubinného úložiště významně dopředu, tj. tyto země našly lokality, které výstavbu hlubinného úložiště přijímají, až vítají. Bylo to ovšem po desetiletí trvajícím vyjednávání a komunikaci s veřejností a po selháních politik procesu vyhledávání [srov. Kojo, Litmanen 2009]. Všechny zkušenosti států mimo EU i v rámci ní včetně ČR ukazují, že politická akceptace a akceptace veřejností jak na místní, tak na národní úrovni je nezbytná pro úspěch té části projektu hlubinného úložiště, která se označuje jako proces vyhledávání lokality.

Obvyklá situace, která nastane ve chvíli zveřejnění jména lokality vytipované podle předběžných geologických charakteristik jako možné, je zorganizování místní občanské opozice vůči projektu hlubinného úložiště, často také jeho odmítnutí regionálními nebo lokálními politiky. V tomto ohledu je hlubinné úložiště specifickým příkladem zatěžujícího zařizování. V České republice, a nejen tady, pozorujeme často situaci, kdy se občané lokality (obce, městské části, regionu, kraje) sdruží a zorganizují (sdružení občanů, místní referendum) ve svém odporu proti umístění stavby nebo zařizování, které je záměrem

veřejné správy (místní, krajské, národní), nebo je veřejnou správou podporované, případně je soukromopodnikatelským záměrem. Pro negativní postoje, jež jsou v těchto situacích prezentovány, se používají často zjednodušená a zavádějící označení NIMBY (*not-in-my-back-yard*) nebo LULU (*locally-unwanted-land-uses*). Většinou tyto výrazy, akronymy, používají ti, o jejichž investiční záměr jde a potřebují opozici překonat. Akronym je zde prostředkem k odmítnutí, zlehčení a znevážení důvodů, které opozici zakládají a o něž se druhá strana v podstatě nezajímá a nechce je znát. V tom není rozdíl mezi veřejnou správou a podnikatelskou organizací. Je-li však cílem dosáhnout širší akceptace, pak negativní postoje nelze prostě odmítnout, nýbrž je nutné jim porozumět [srov. např. Hermansson 2006; Burningham 2000; Lake 1993].

Takové porozumění vyžaduje odhalit a popsat motivace opozičních postojů, které jsou především v dotčené komunitě různorodé: někdy otevřeně deklarované, někdy spíše skrývané nebo zástupné. Často jsou to obavy z neznámého, někdy strach, nedůvěra k záměrům a jejich realizátorům nebo k technickým řešením, které nelze odmítnout jako iracionální. Toto se týká záměru hlubinného úložiště v daleko větší míře než jiných záměrů [srov. Pijawka, Mushkatel 1991; Jenkins-Smith et al. 2009; Kikuchi, Gerardo 2009]. Nejen proto, že jde o bezprecedentní stavbu mimořádné technologické náročnosti a s velmi dlouhou životností (uvádí se až 100 tis. let). S tématem jaderné energetiky se také pojí řada obav a houževnatých mýtů, které nezmizí tím, že je odmítneme. Nutnou podmínkou při vyhledávání lokality pro výstavbu hlubinného úložiště je transparentní komunikace záměru, otevřenost vyjednávání, vzájemný respekt a důvěra zúčastněných (*stakeholders*) a respektování účasti všech, kterých se daná věc týká.

Právě tady se ukazuje sociologický rozměr celého problému. Vyhledávání lokality pro hlubinné úložiště má charakter složitějšího vyjednávání všech zúčastněných stran, z nichž každá z podstaty věci sleduje odlišné zájmy a zaujímá odlišnou názorovou perspektivu. Toto vyjednávání vytváří specifickou sociální situaci, ke které lze vztahovat sociologické teorie, jako jsou např. teorie důvěry, teorie komunikace a rozhodování či teorie participativní demokracie, ale také analýzu percepce rizik a technické demokracie [srov. Sjöberg 2004; Slovic 2000; Dawson, Darst 2006; Andersson 2008; Meskens, Laes 2009; Callon, Lascoumes, Barthe 2011].

Sociální situace vyjednávání o hlubinném úložišti je natolik unikátním jevem, že je nejprve nezbytné věnovat zvláštní pozornost její deskripci. Na základě mezinárodního srovnání údajů z 15 evropských zemí lze v obecnosti identifikovat několik kategorií stakeholderů či aktérů vyjednávání [Martel, Ferraro 2014]:

- představitelé výkonné a zákonodárné moci: instituce zodpovědné za vytváření politik, legislativu a jiná rozhodnutí vyžadující účast vládních úředníků na národní úrovni
- realizátor projektu: organizace (vládní, soukromá nebo jiná) odpovědná za realizaci úkolů spojených s nakládáním s radioaktivními odpady
- poradní a konzultační orgány: organizace přizvané k tomu, aby radily představitelům moci, realizátorovi projektu nebo regulačnímu úřadu
- úřad pro regulaci a technickou podporu: státní organizace zodpovědná za regulaci nakládání s radioaktivními odpady

- vědecký výzkum: instituce poskytující různě zaměřenou vědeckou expertizu různým aktérům vyjednávání
- nestátní neziskové organizace (NNO): zájmové skupiny nebo organizace občanské společnosti, ekologické organizace a profesní sdružení s různým rozsahem působnosti (lokální, národní, nadnárodní)
- jaderný průmysl: komerční subjekty zapojené do produkce a nakládání s odpady
- lokální společenství: místní veřejná správa na úrovni nižší, než je federální nebo centrální vláda.

Uvedenou kategorizaci aktérů vyjednávání můžeme aplikovat na situaci v ČR a pohlížet na řazení aktérů v kategorizaci ze dvou logických hledisek. Prvním je hledisko *iniciování výstavby úložiště*. V této perspektivě dochází na základě vědeckých a expertních doporučení v nejvyšších patrech výkonné moci k rozhodnutí o výstavbě úložiště, jehož realizace je přenesena na odpovědný orgán (v ČR organizační složka státu), který ji plánuje a postupně svůj záměr komunikuje směrem k širší veřejnosti a ke společenstvím ve vytipovaných lokalitách. Druhým hlediskem je *iniciování obranné komunikace*. V této perspektivě naopak důležité impulsy přicházejí zejména od společenství obyvatel v lokalitách a částečně také od nevládních organizací, kde se formuje legitimní názorová opozice na obhajobu lokálních zájmů. Tímto způsobem se jak ze strany státu, tak ze strany dotčených obyvatel postupně ustavuje sociální situace vyjednávání o hlubinném úložišti.

V ČR se na tomto vyjednávání v jednotlivých kategoriích podílí větší množství konkrétních organizací. Jejich výčet umožňuje vytvořit si představu o rozpětí zaangażovaných aktérů v českých národních podmínkách.

Na úrovni vlády je za koncepci nakládání s RAO a VJP zodpovědné Ministerstvo průmyslu a obchodu (MPO), které je také zřizovatelem SÚRAO. Kromě toho se projekt hlubinného úložiště dotýká Ministerstva životního prostředí (MŽP), jež např. schvaluje žádosti o stanovení průzkumného území ve zvažovaných lokalitách, a Ministerstva pro místní rozvoj jakožto pověřeného orgánu ve věcech regionální politiky a územního plánování. Finanční prostředky sloužící na krytí nákladů souvisejících s ukládáním RAO a v budoucnu také VJP spravuje Ministerstvo financí prostřednictvím tzv. jaderného účtu, na který pravidelně přispívají původci radioaktivních odpadů.

Prostředky na jaderném účtu mohou být použity pouze Správou úložišť radioaktivních odpadů, která zajišťuje bezpečné ukládání RAO a VJP. Státní správu a dozor při využívání jaderné energie a ionizujícího záření, v oblasti radiační ochrany a v oblasti jaderné, chemické a biologické ochrany vykonává Státní úřad pro jadernou bezpečnost (SÚJB). Významnou výzkumnou institucí v oblasti radioaktivních odpadů je Ústav jaderného výzkumu Řež (akciová společnost s většinovým vlastnictvím státu), který také v projektu hlubinného úložiště plní úlohu hlavního pracoviště pro inženýrskou a výzkumnou podporu. Vedle toho v oblasti výzkumu působí i univerzity jako Technická univerzita Liberec, Vysoká škola báňská Ostrava, Masarykova univerzita, České vysoké učení technické a Univerzita Karlova.

Nejdůležitějšími nestátními neziskovými organizacemi s celostátní působností, jež se formou publikací, tiskových sdělení, odborných seminářů, expertíz apod. zapojují do jed-

nání o hlubinném úložišti, jsou ekologické občanské sdružení Calla a Hnutí DUHA (společně např. dvakrát ročně vydávají zpravodaj *Jaderný odpad? Děkujeme, nechceme!*). Podobným směrem, ale méně soustavně, se zaměřuje rovněž aktivita sdružení Jihočeské matky, Česká nukleární společnost, Česká radiologická společnost či Greenpeace. Vedle celostátně působících organizací existují též místní spolky a sdružení přímo v jednotlivých lokalitách, např. občanské sdružení Zachovalý kraj, Nechceme úložiště Kraví hora, SOS Lubenec, Jistebnická vrchovina, Zdravé prostředí všem apod.).

Výrobu jaderné energie v ČR zajišťuje výlučně firma ČEZ (akciová společnost většinou vlastněná státem). V oblasti jaderné energetiky ale existují i menší firmy (dodavatelské, servisní, horní), z nichž některé by se v budoucnosti mohly podílet rovněž na realizaci projektu hlubinného úložiště.

Účastníky jednání v procesu výběru lokality pro výstavbu úložiště jsou místní samosprávy celkem 40 obcí ve všech sedmi zvažovaných lokalitách a krajské samosprávy Ústeckého, Plzeňského, Jihočeského a Jihomoravského kraje a kraje Vysočina.⁵

Právní rámec a vývoj jednání o hlubinném úložišti v ČR

Nakládání s RAO a VJP v členských zemích EU probíhá v právním rámci, který upravují nejen národní vlády jednotlivých zemí, nýbrž také Evropská rada (*European Council*). Nová Směrnice Rady 2011/70/Euratom pro nakládání s RAO a VJP byla v roce 2011 podpořena všemi členskými státy EU. Jejím obsahem je stanovení rámce „Společenství pro odpovědné a bezpečné nakládání“ s VJP a RAO, který je specifikován prostřednictvím přísných a právně závazných pravidel. V článku 10 této směrnice, který je věnován transparentnosti, se v odstavci 1 dočteme: „Členské státy zajistí, aby nezbytné informace týkající se nakládání s vyhořelým palivem a radioaktivním odpadem byly dostupné široké veřejnosti.“ [Evropská rada 2011] Odstavec 2 dále stanoví: „Členské státy zajistí, aby veřejnost měla v souladu s vnitrostátními předpisy a mezinárodními závazky potřebnou příležitost účinně se účastnit procesu rozhodování týkajícího se nakládání s vyhořelým palivem a radioaktivním odpadem.“ [Evropská rada 2011] Kromě toho směrnice po členských státech požaduje vytvoření vnitrostátního programu pro nakládání s VJP a RAO, určuje jeho povinný obsah, dodržování transparentní politiky a také zavádí kontrolní mechanismy plnění směrnice.

V českém právním prostředí nachází princip účasti stakeholderů na jednání o hlubinném úložišti oporu v několika zákonných normách.⁶ Odvolávat se lze také na mezinárodní Aarhuskou úmluvu, kterou dosud podepsalo 46 převážně evropských států včetně ČR⁷ a která řeší otázky právních záruk v přístupu k informacím, politické participaci a rozhodování v oblasti životního prostředí [United Nations Economic Commission for Europe 1998]. Na uvedenou směrnici Rady EU v ČR reaguje aktualizovaná *Koncepce nakládání s VJP a RAO v ČR*, kterou připravuje SÚRAO ve spolupráci s MPO. Součástí této zatím nezveřejněné aktualizované koncepce má být kapitola pojednávající o motivaci zapojení obcí do procesu rozhodování o výstavbě hlubinného úložiště na bázi participčních přístupů a partnerství.⁸

Kromě právního rámce je jednání o hlubinném úložišti ovlivněno historickým kontextem ukládání radioaktivních odpadů v ČR, jehož počátky sahají do 50. let 20. století. Pro skladování nízko- a středněaktivních odpadů, k jejichž produkci dochází ve zdravotnictví, průmyslu, výzkumu, ale i v jaderné energetice, postupně v ČR vznikla tři tzv. přípo- vrchová úložiště (Hostim u Berouna (v provozu 1959-1964), Richard u Litoměřic, Bratrství u Jáchymova) a povrchové úložiště v areálu jaderné elektrárny Dukovany. Rozhodnutí o výstavbě hlubinného úložiště bylo učiněno v průběhu 90. let 20. století a vychází z domácích i zahraničních zkušeností s nakládáním s radioaktivními odpady. Následně začal proces výběru vhodné lokality.

Obrázek 1 ukazuje rozmístění sedmi lokalit, kde se v současnosti zvažuje výstavba hlubinného úložiště a ze kterých bude postupně vybrána jedna finální lokalita. Lokality (pojmenované podle názvů výrazných geografických prvků v okolí) byly vytipovány na základě sekundárního výzkumu dostupných geologických informací, satelitního průzkumu a posléze Referenčního projektu⁹ z konce 90. let, který souhrnně popisuje technické a ekonomické možnosti budoucí stavby v podmínkách ČR a zahrnuje také posouzení vlivu na životní prostředí. V roce 2003 doporučilo SÚRAO šest nejperspektivnějších lokalit s žulovým podložím. V roce 2011 byl seznam doplněn o lokalitu Kraví hora. Aby bylo možné pokročit ve výběru, je nutné na území lokalit provést podrobnější geologické průzkumy.

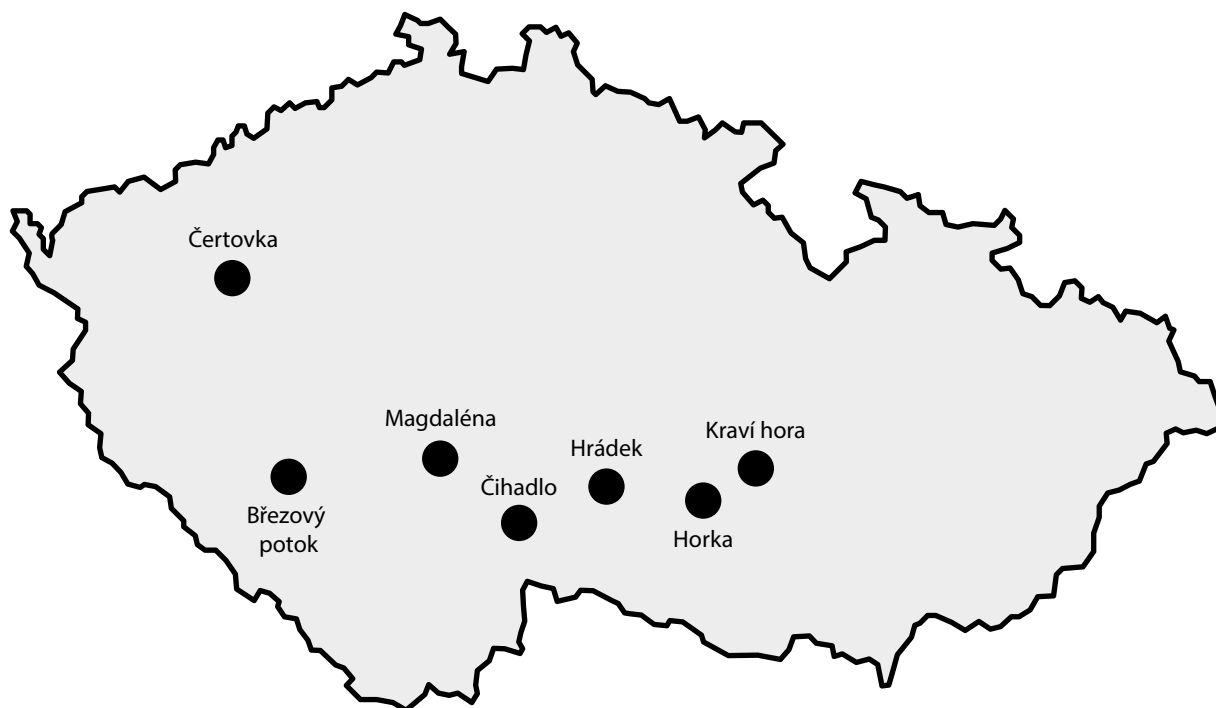
Okamžikem zveřejnění informací o lokalitách v roce 2003 fakticky začalo jednání o hlubinném úložišti. Zvedla se vlna protestů obcí, kterých se vyhledávání místa pro výstavbu úložiště týká (v letech 2003 a 2004 bylo úložiště odmítnuto v 16 obecních referendech), a nestátních neziskových organizací majících v programu opozici vůči jaderné energetice a ochranu přírody před jaderným nebezpečím. Pod vlivem protestů

se Strana zelených, tehdy ve vládní koalici, zasadila o to, že bylo vyhlášeno pětileté moratorium na geologický průzkum ve vytipovaných lokalitách na léta 2004-2009. V programovém prohlášení koaliční vlády z roku 2007 je uvedeno, že další kroky ve vyhledávání úložiště budou podmíněny souhlasem dotčených obcí.¹⁰ V letech 2007-2009 byla v dalších 11 obcích uskutečněna referenda k otázce vybudování hlubinného úložiště: v jedné obci nebylo referendum platné, v 10 bylo výsledkem platné vyjádření nesouhlasu s úložištěm.

Rok 2009 byl slibným začátkem dalšího vyjednávání. Určité aktivity ze strany státu vůči lokalitám naznačovaly pochopení státních institucí, že výsledek procesu vyhledávání není záležitostí jednostranného rozhodnutí a že je třeba respektovat všechny aktéry. V gesci projektu ARGONA (viz poznámku pod čarou č. 2), na němž se podílelo také SÚRAO, se v květnu 2009 ve Štířině uskutečnilo veřejné slyšení s názvem „Obnovení geologického výzkumu ve vytipovaných lokalitách pro hlubinné úložiště“. Cílem bylo zvýšit srozumitelnost procesu vyhledávání a podpořit vzájemné porozumění aktérů. Slyšení předsedal panel odborníků, hlavními účastníky byli lidé z dotčených lokalit. Jejich nedůvěru vůči nepřítomným politikům a podezření z manipulace vůči expertům se však nepodařilo překonat. Nebylo to setkání partnerů, kteří vzájemně pochopení považují za východisko k řešení společného problému.

Navazování komunikace pokračovalo v listopadu 2009, kdy se v Praze z iniciativy SÚRAO konala konference pod záštitou ministra průmyslu a obchodu „Nekonfliktně k hlubinnému úložišti“. Hlavními účastníky byli i zde lidé z dotčených lokalit. K přesvědčivějšímu výsledku přispěla přítomnost zahraničních hostů, většinou představitelů institucí zodpovědných ve věci ukládání jaderných odpadů ve svých zemích. Ukázalo se, že o hlubinném úložišti lze vést otevřenou a racionální debatu.

Obrázek 1. Mapa ČR se sedmi vytipovanými lokalitami

Zdroj: Vytvořeno autory na základě údajů SÚRAO.

Zmíněné komunikační aktivity byly provázeny i některými normami a legislativními změnami ve prospěch obcí. Významným krokem byly formulace v návrhu *Politiky územního rozvoje ČR*, do něhož měly být zahrnuty dotčené lokality v jakémisi chráněném režimu, který si obce vložily jako omezení jejich rozvoje. Tyto obavy obcí se však nenaplnily.¹¹ K nejzávažnější změně došlo v srpnu 2011 v aktualizovaném atomovém zákoně, kdy byl stanoven pravidelný roční finanční příspěvek státu obcím za to, že na jejich území budou realizovány geologické průzkumy. V závislosti na tom, jak velká část území obce bude určena k průzkumům, byl každé ze 40 obcí individuálně vypočítán příspěvek ve výši 612 tisíc až 4 miliony korun.¹²

Důležitý posun na cestě ustavování sociální situace vyjednávání o hlubinném úložišti přineslo v roce 2010 zahájení činnosti „Pracovní skupiny pro dialog o hlubinném úložišti“ (dále také PS pro dialog). Došlo k němu za podpory MPO v součinnosti s MŽP za účelem posílení transparentního výběru vhodné lokality. Členy PS pro dialog se stali představitelé veřejné správy obcí dotčených procesem výběru, představitelé místních občanských iniciativ i celostátních ekologických organizací a představitelé státních orgánů, kterých se vybudování úložiště týká nebo jsou za ně přímo odpovědné (Senát ČR, Poslanecká sněmovna ČR, MPO, MŽP, SÚJB, SÚRAO). PS pro dialog od té doby funguje jako platforma pro komunikaci mezi všemi zainteresovanými aktéry. Hlavním dosavadním výsledkem její práce je vytvoření *Návrhu věcného záměru zákona o zapojení obcí do procesu výběru lokality hlubinného úložiště*, který právně řeší otázku vyslovování souhlasu obcemi. Dokument se zatím nepodařilo posunout do legislativního procesu.

V průběhu roku 2011 došlo k důležitému vývoji ve vztahu mezi SÚRAO a lokalitami. SÚRAO veřejně slíbilo neudělat žádný krok v procesu vyhledávání bez explicitního souhlasu dotčených obcí, čímž naplnilo zmíněné tvrzení z prohlášení koaliční vlády v roce 2007. Tento slib SÚRAO se ovšem v kontextu české politiky roku 2012 ukázal být nereálný. SÚRAO na sklonku roku 2012 začalo podávat žádosti o stanovení průzkumného území, aniž by dosáhlo souhlasu obcí. To vedlo k velkému rozladění jak na straně obcí, tak na straně opozičních sdružení. V průběhu roku se kromě toho uskutečnila další obecní referenda ve dvou obcích, která s průzkumy vyjádřila nesouhlas.

Důsledkem bylo, že v roce 2013 byla činnost PS pro dialog přerušena, protože úsilí vynaložené na vyjednávání na této komunikační platformě se jevílo jako plýtvání silami. Narušení vzájemné důvěry mezi zainteresovanými aktéry vedlo ke krizi vyjednávání. V roce 2014 se jak na PS pro dialog, tak na MPO začalo uvažovat o tom, že PS pro dialog by mohla být transformována. Tato transformace se realizovala v létě 2014, kdy bylo zrušeno původní zřízení PS pro dialog za podpory MPO a v součinnosti s MŽP a PS pro dialog byla Radou vlády pro energetickou a surovinovou strategii ČR schválena jako její pracovní orgán, přičemž její poslání zůstává stejné.¹³ Nejnovější vývoj ve věci hlubinného úložiště představuje zpráva, že v říjnu 2014 vyhovělo MŽP žádostem SÚRAO o stanovení průzkumného území ve všech sedmi lokalitách zvažovaných pro hlubinné úložiště.

Postoje obyvatel lokalit k projektu hlubinného úložiště

Do této chvíle jsme se zabývali tím, v čem spočívá sociologický rozměr jednání o hlubinném úložišti, a připomněli jsme milníky dosavadního nelehkého průběhu těchto jednání. Přestože v dalších fázích bude nutné respektovat výsledky podrobných geologických průzkumů, které povedou k zúžení počtu zvažovaných lokalit, je zřejmé, že výběr finální lokality bude nezpochybnitelný jedině tehdy, bude-li ho dosaženo formou konsensu všech, kterých se dané rozhodnutí bude týkat. Možnost dopracovat se cestou racionální komunikace k takovému konsensu má řadu podmínek, které ve svých rukách mají stakeholderi. Patří mezi ně především eliminace nátlaku a postranních úmyslů, vůle naslouchat a hledat všestranně akceptovatelné řešení, konzistence v jednání a z ní vyplývající možnost vzniku a trvání důvěry mezi stakeholdery, dostupnost potřebných informací. Jednou z důležitých podmínek úspěchu je rovněž to, aby stakeholderi navzájem co nejlépe rozuměli svým postojům, motivacím a možnostem se rozhodovat.

Právě v tomto směru je pro jednání o projektu hlubinného úložiště užitečný sociologický výzkum. Empirická data z takového výzkumu nejenže přinášejí zajímavé dílčí informace, nýbrž slouží jako cenný materiál pro identifikaci, popis a reflektování pozic stakeholderů a kontextu jejich jednání. Sociologický výzkum může být přínosný tím, že dokáže rozvinout systematicky komplexní a vědecky-racionální perspektivu, jež přesahuje dílčí názorové perspektivy jednotlivých stakeholderů. Tím je vytvořen předpoklad k tomu, aby byl zdrojem nových vhledů do situace, které stakeholderům pomohou chápat sdílenou odpovědnost za vývoj jednání i jejich dílčí diferencované role. V tomto smyslu dále prezentovaná data a úvahy nechtějí být ničím jiným než východiskem k další, podrobněji zaměřené sociologické práci.

Prvním zdrojem kvantitativních sociologických dat, o který se zde opřeme, je dotazníkové šetření mezi obyvateli všech sedmi lokalit realizované v první polovině dubna roku 2012. Šetření mělo charakter reprezentativního výzkumu veřejného mínění s cílem zjistit postoje obyvatel k projektu hlubinného úložiště a k procesu výběru lokality pro jeho výstavbu. Pro účely tohoto článku vybíráme k základní analýze tři důležitá témata, jimž výzkum věnoval pozornost: souhlas, resp. nesouhlas se záměrem realizovat projekt hlubinného úložiště; pozitivní očekávání spojená s projektem hlubinného úložiště; obavy spojené s projektem hlubinného úložiště.¹⁴ Tento výběr doplňujeme o pohled na data týkající se toho, jak obyvatelé obcí vnímají zapojení obcí a státních institucí do jednání o projektu úložiště.

Všechna tři zmíněná témata byla v rámci metodologické koncepce výzkumu operacionalizována a rozvedena do dílčích škálových otázek. Logiku operacionalizace uvádí tabulka 1.

Jak je patrné z tabulky 1, generalizace empirických poznatků bylo dosaženo prostřednictvím konstrukce souhrnných ukazatelů ve formě indexů. Vznikl tak index souhlasu, index pozitivního očekávání a index obav. Podívejme se nejprve na přehled hodnot indexů pro jednotlivé lokality, jak je uveden v tabulce 2. Lze odtud snadno načerpat ucelenou představu o povaze studovaných postojů.

Tabulka 1. Operacionalizace pojmů

Souhlas / nesouhlas se záměrem realizovat projekt HÚ	souhlas / nesouhlas s geologickými průzkumy v lokalitě souhlas / nesouhlas s provozem laboratoře v lokalitě souhlas / nesouhlas se zbudováním HÚ v lokalitě souhlas / nesouhlas se zbudováním HÚ v ČR	Index souhlasu
Positivní očekávání spojená s projektem HÚ	pracovní příležitosti při výstavbě a provozu podpora a dotace od státu zvýšení životní úrovně prestiž místa celospolečenského významu zvýšení příjmů z turistického ruchu příchod investorů	Index pozitivního očekávání
Obavy spojené s projektem HÚ	dopad na zdraví obyvatel poškození životního prostředí ruch během budování nebezpečí při přepravě odpadů havárie poškození prestiže regionu všeobecná obava z života v blízkosti HÚ	Index obav

Zdroj: Výzkum realizovaný SOÚ AV ČR, v.v.i., pro SÚRAO v roce 2012.

Tabulka 2 graficky dělí lokality do tří skupin. Vidíme z ní, že v roce 2012 bylo možné zejména lokalitu Kraví hora, ale i lokality Čihadlo a Horka považovat za lokality s relativně nejvyšší mírou vstřícného postoje vůči projektu úložiště. Projevilo se to mírně pozitivními nebo jen mírně negativní hodnotou indexu souhlasu, jež nasvědčovaly, že v té době ve zmíněných lokalitách existovala skupina obyvatel ochotná souhlasit s projektem úložiště, zvláště s první nezávaznou fází geologických průzkumů. Ve zbývajících lokalitách naproti tomu index souhlasu postupně dosahoval stále negativnějších hodnot, nejvíce v případě lokality Březový potok. Jak jsme stručně referovali výše, od roku 2012 dění v lokalitách prošlo určitým vývojem. Vzhledem k lokalitě Kraví hora, která byla do seznamu vytipovaných lokalit zařazena až jako poslední v roce 2011, navíc jedna z otázek odhalila, že vstřícnější postoj zde zčásti pramenil z nedostatku informací. I s těmito omezeními nicméně hodnoty indexu souhlasu dokládají, že k projektu úložiště obyvatelé lokalit ani zdaleka nezaujmají jen vyhraněně negativní postoje.

Tabulka 2. Rozdělení lokalit podle hodnot indexů na škále -10 až +10

	Index souhlasu	Index pozitivního očekávání	Index obav
Kraví hora	2,5	-0,67	0,6
Čihadlo	0,5	-1,07	0,73
Horka	-1,13	-0,08	1,33
Hrádek	-1,92	-2	2,87
Čertovka	-2,84	-3,33	2,87
Magdaléna	-4,15	-2,87	4,87
Březový potok	-6,68	-4,8	5,73

Pozn.: Indexy vznikají sloučením průměrných hodnot odpovědí na otázky, které jsou součástí operacionalizace daného pojmu, a jejich promítnutím na škálu -10 až +10, kde -10 znamená nejnižší, +10 nejvyšší a 0 středovou hodnotu.

Zdroj: Data SÚRAO 2012.

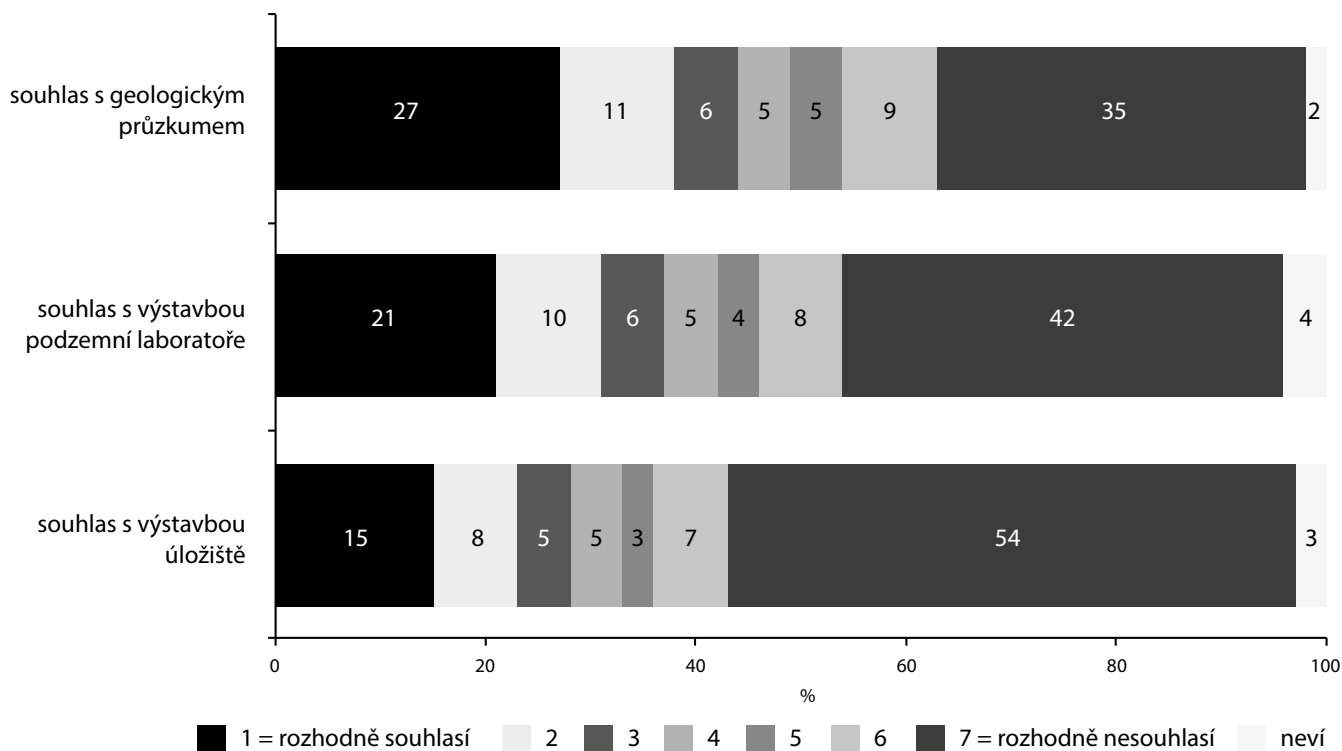
Velmi podobný vzorec rozložení hodnot vzhledem k jednotlivým lokalitám lze pozorovat také u indexu pozitivního očekávání a u indexu obav. Obecně se tak ukazuje, že ochota souhlasit s projektem úložiště nebo s jeho různými fázemi se spíše objevuje v lokalitách, kde obyvatelé více vnímají jeho potenciální přínosy a méně podléhají obavám z jeho negativních dopadů.

Generalizovaná zjištění, která lze vyčíst z indexů, pochopitelně značně redukuje rozmanitost výchozí informace dostupné v datech. Pro posouzení postojů obyvatel k projektu úložiště je proto přínosné alespoň zčásti zohlednit také jednotlivé otázky, z nichž byly indexy konstruovány. Při konstrukci indexu souhlasu byla použita baterie otázek, která vstřícnost obyvatel k projektu úložiště v lokalitě měřila vzhledem ke třem fázím, v nichž by se tento projekt postupně realizoval. Baterie otázek se týkala nejprve provedení geologických průzkumů, poté výstavby podzemní výzkumné laboratoře a nakonec i výstavby samotného úložiště.

Graf 1 uvádí, jaké bylo dohromady za všechny lokality rozložení odpovědí na baterii otázek na sedmibodové škále. Zároveň je z něj patrné, že čím pokročilejší fáze projektu byla respondenty zvažována, tím nižší bylo zastoupení souhlasného názoru. Souhlas s geologickými průzkumy byl relativně nejčtenější, jelikož ve všech lokalitách většina obyvatel věděla, že souhlas s průzkumy ještě neznamená souhlas s výstavbou laboratoře nebo úložiště. Kromě toho ve všech lokalitách s výjimkou Březového potoka většina obyvatel měla informaci, že povolení průzkumů přinese obci shora zmíněný pravidelný roční finanční příspěvek ze strany státu. Přestože souhlas s výstavbou laboratoře a samotného úložiště už byl vyjadřován zdrženlivěji, je zřejmé, že v lokalitách existuje menší část obyvatel, která v určité míře podporuje i tyto pokročilejší fáze projektu úložiště.

Diferencovanější vzhled do dat nabízí také analýza pozitivních očekávání a obav, pro jejichž měření byly použity samostatné baterie otázek. Kromě lokalit Březový potok a Čertovka se ve všech ostatních zvažovaných lokalitách nejméně polovina obyvatel domnívala, že projekt úložiště by do lokality přinesl podporu nebo dotace ze strany státu, pracovní příležitosti při výstavbě a pracovní příležitosti při provozu. Skeptičtější

Graf 1. Souhlas / nesouhlas s fázemi projektu hlubinného úložiště (v % za všechny lokality)¹⁵

Zdroj: Data SÚRAO 2012.

názor naopak převažoval u ostatních dotazovaných položek baterie, jež se týkaly toho, zda by realizace projektu znamenala příchod investorů, zvýšení životní úrovně, růst prestiže místa či zvýšení příjmů z turismu (zde je předobraz čerpán ze současného vzdělávacího a technologického turismu spojeného s provozem jaderných elektráren Dukovany a Temelín). Obavy z negativních dopadů byly naproti tomu obyvateli pocíťovány ve všech směrech velmi intenzivně. Ze sedmi dotazovaných položek šlo nejčastěji o obavy z poškození životního prostředí a z ruchu při výstavbě, které v lokalitách celkově vyjádřilo kolem 70 % obyvatel. Tyto obavy ovšem koexistovaly s převažující důvěrou v to, že plány na vybudování úložiště jsou připravovány za použití nejmodernějších technologií, již podle jiné otázky výzkumu s výjimkou lokality Březový potok v určité míře sdílelo 54 až 75 % respondentů (měřeno na sedmibodové škále).

Zmínili jsme, že záměr realizovat projekt úložiště vytváří složitou situaci vyjednávání mezi obcemi v lokalitách a státem, do níž se zapojuje řada aktérů. Ve výzkumu jsme se zajímali o to, jak obyvatelé vnímají jednak prostor daný státními institucemi pro zapojení obcí do jednání o projektu, jednak

zapojení svého obecního zastupitelstva do jednání se státními institucemi. Obě tyto otázky ve všech lokalitách dokázalo zodpovědět 68 až 87 % respondentů, ostatní zvolili odpověď „neví“.

Tabulka 3 shrnuje srovnání odpovědí na obě položené otázky. Pozitivní rozdíl procentních bodů u většiny lokalit lze interpretovat jako doklad toho, že státní instituce byly v roce 2012 vnímány více jako faktor, jenž zapojení obcí do jednání o projektu úložiště omezuje nebo mu i brání, zatímco obecní zastupitelstva byla více vnímána jako ti, kdo vyvíjejí snahu o zapojení. Skutečnost, že role státu byla většinou hodnocena hůře než aktivita zastupitelů, zčásti koresponduje s dlouhodobým trendem veřejného mínění v ČR, dle kterého je důvěra v zastupitele vyšší než důvěry ve všechny ostatní ústavní instituce [Kunštát 2014]. Na základě výsledků výzkumu z roku 2014, kterému se věnujeme v další části článku, je na druhou stranu třeba podotknout, že z užšího hlediska poskytování informací o jaderné bezpečnosti byly některé státní instituce, jejichž činnost souvisí s problematikou nakládání s RAO (SÚRAO, SÚJB, MŽP), českou veřejností hodnoceny jako důvěryhodnější než obecní úřady.

Tabulka 3. Srovnání podílu odpovědí považujících daný atribut za dostatečný¹⁶

	Hrádek	Březový potok	Čihadlo	Magdaléna	Kraví hora	Horka	Čertovka
Prostor daný státem obci	42 %	23 %	40 %	40 %	33 %	46 %	50 %
Zapojení obce do jednání se státem	62 %	40 %	53 %	51 %	43 %	46 %	46 %
Rozdíl v procentních bodech	+20	+17	+13	+11	+10	0	-4

Pozn.: Do uvedených procentuálních podílů jsou zahrnuty odpovědi 1, 2 a 3 na sedmibodové škále, tj. odpovědi indikující dostatečnost.
Zdroj: Data SÚRAO 2012.

Tabulka 4. Podíl těch, kdo odpověděli, že jsou informováni o radioaktivních odpadech¹⁸

	1998	2001	2005	2008	2014
EU	22 %	21 %	25 %	25 %	-
ČR	-	-	25 %	19 %	14 %

Pozn.: Hodnoty jsou součtem odpovědí „velmi dobře informovaný“ a „spíše dobře informovaný“.

Zdroj: Evropská komise 2005: 6-7; Evropská komise 2008: 55. Sběry dat v ČR v letech 2005 a 2008 byly zajištěny TNS Opinion & Social.

Postoje české veřejnosti k RAO a hlubinnému úložišti

Druhým zdrojem kvantitativních dat je výzkum veřejného mínění, který v únoru roku 2014 proběhl na reprezentativním vzorku populace ČR. Cílem výzkumu bylo zjistit, jak jsou občané informováni o problematice RAO a VJP a jak vnímají projekt výstavby hlubinného úložiště.¹⁷ Zmíníme tu nejdůležitější poznatky k oběma těmto tématům, poukážeme na to, jak česká společnost vnímá otázku významnosti projektu hlubinného úložiště a zastavíme se u toho, zda a nakolik by podle mínění obyvatel ČR výstavba úložiště mohla mít pro finální lokalitu pozitivní dopady.

Základní otázka na informovanost, kterou jsme do výzkumu zařadili, vychází z šetření Eurobarometru a na čtyřbodové škále zjišťuje, nakolik se lidé subjektivně domnívají, že jsou, nebo nejsou informováni o radioaktivních odpadech. Otázka se tedy netýká faktických znalostí v dané oblasti. Jak ukazuje následující tabulka, využití existující otázky umožňuje srovnat data za ČR s daty za EU z šetření Eurobarometru.

Srovnání dat vede ke dvěma nepřilíš pozitivním závěrům. Za prvé je míra informovanosti v ČR nižší, než je průměrná hodnota za EU jako celek. Za druhé, míra informovanosti v ČR od roku 2005 postupně zřetelně poklesla. Tato negativní zjištění nedokáže kompenzovat ani fakt, že instituce, které informace o RAO k veřejnosti vysílají, jako např. vědci a odborníci, SÚRAO a SÚJB, jsou dobře vnímány a jen minimum lidí je považuje za nedůvěryhodné (4 až 11 %).

Jak víme, RAO a VJP vytvářejí centrální problém, co s nimi. Tuto skutečnost lze reformulovat do otázky, jak se má k RAO a VJP postavit česká společnost, kterou jsme položili ve výzkumu. Ukázalo se, že 70 % respondentů odmítá přenechat řešení problému pozdějším generacím nebo někomu jinému, např. za pomoci vývozu, a domnívá se, že česká společnost by se o vyřešení problému měla postarat sama. To lze pokládat za téměř překvapivý projev společenské zodpovědnosti konven-

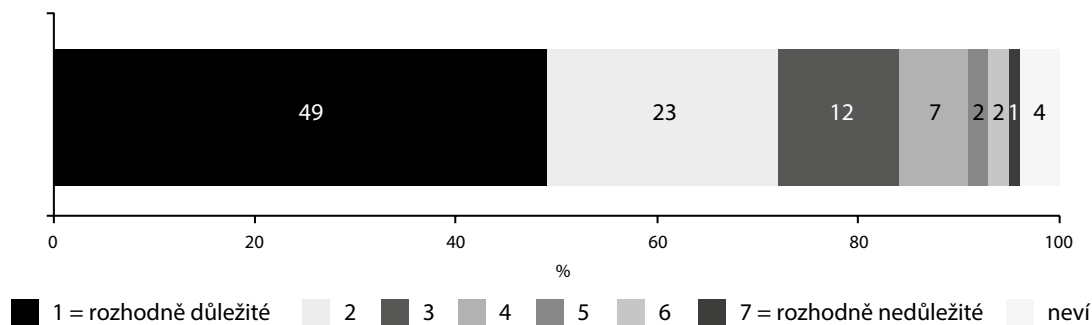
ující v zásadě s představami Evropské rady, která v již zmíněné směrnici zdůraznila, že „každý členský stát má zajistit realizaci vlastního národního programu pro nakládání s vyhořelým jaderným palivem a radioaktivními odpady“ [Evropská rada 2011: L119/55]. Není nicméně jasné, nakolik takováto vnější deklarace odpovědnosti znamená, že česká veřejnost je připravena přijmout konkrétní důsledky, jež řešení problému obnáší ve formě vybudování hlubinného úložiště.

Přesnou znalost o tom, jak je v ČR nakládáno s VJP, má asi pětina dospělé populace (23 %), která správně odověděla, že VJP je dočasně skladováno a definitivní řešení, jak s ním nakládat, bude přijato v budoucnosti. Ostatní buď vybrali nesprávnou odpověď nebo přiznali, že odpověď neznají (37 % „neví“). Skutečnost, že povědomí veřejnosti o této oblasti státní energetické politiky je relativně nízké, je podtržena zjištěním, že jen podobně malá část populace (25 %) dokáže správně určit, v jaké fázi se nachází proces výběru lokality pro výstavbu úložiště („je vybráno několik lokalit, které přicházejí v úvahu“). Bylo by však omylem si myslet, že toto nízké povědomí znamená, že by veřejnost rozhodnutí o místě, kde bude vybudováno hlubinné úložiště, považovala za nevýznamné.

Graf 2 svědčí o tom, že v očích české veřejnosti je rozhodnutí o výstavbě úložiště mimořádně důležité (průměrné skóre odpovědí: 6,04). I když prověřování konkrétních znalostí ukázalo, že představy občanů o tom, co je hlubinné úložiště, jsou nejasné a mezerovité (polovina až tři čtvrtiny dotázaných nedokázaly správně zodpovědět základní faktické otázky ohledně úložiště), projekt je vnímán jako záležitost celospolečenského významu. Uvažování lidí v tomto směru jednoznačně dokumentují i odpovědi na další otázku výzkumu, v níž jsme se ptali, nakolik regiony, ve kterých jsou umístěna zatěžující zařízení, mají mít nějaká zvláštní zvýhodnění. Hlubinné úložiště z tohoto srovnání vyšlo jako zařízení, které mezi sedmi zkoumanými zařízeními ze všech nejvíce opravňuje region ke zvláštním zvýhodněním (83 % součet odpovědí „rozhodně ano“ a „spíše ano“), a předstihlo tak dokonce i jadernou elektrárnu (79 %).

Základním bodem jednání o projektu úložiště je identifikace výhod, které by stavba úložiště nakonec mohla mít pro vybranou lokalitu. Jde o daleko složitější úkol než je identifikace potenciálních negativ projektu, které zejména obyvatelům lokalit přicházejí na mysl mnohem snadněji a rychleji. Jelikož u občanů ČR nelze předpokládat, že se v tématu orientují s potřebnou mírou detailu, aby mohli dopady výstavby úložiště hodnotit v baterii otázek, rozhodli jsme se místo toho zařadit pouze jednu otázku, která byla uvozena poskytnutím

Graf 2. Důležitost rozhodnutí o místě vybudování hlubinného úložiště pro českou společnost¹⁹

Zdroj: Data SOÚ AV ČR, v.v.i., a SÚRAO 2014.

Tabulka 5. Karta k otázce na hodnocení dopadu výstavby a provozu úložiště pro obec

PŘÍLEŽITOSTI K ROZVOJI	ZÁTĚŽ A OMEZENÍ
zvýhodnění ze strany státu pracovní příležitosti technologická prestižnost stavby uznání společnosti vůči lokalitě, která za stavbu převzme odpovědnost	rozsáhlé stavební práce vlastní provoz úložiště manipulace s vyhořelým jaderným palivem ukládání vyhořelého jaderného paliva do země

Zdroj: Výzkum realizovaný SOÚ AV ČR, v.v.i., a SÚRAO v roce 2014.

základních informací a předložením karty (tabulka 5). Účelem takovéto „reflexivní otázky“ bylo zachytit ucelený názor respondenta, který byl vysloven s vědomím jak možných pozitiv, tak negativ projektu.

Z grafu 3 je zřejmé, že silněji jsou vnímány možné negativní dopady (45 %) výstavby a provozu úložiště pro obec než dopady pozitivní (16 %). Na druhou stranu výrazný podíl neutrálního názoru (31 %) zřetelně ukazuje, že hodnocení není černobílé a že je mezi občany přítomna také vůle vnímat hlubinné úložiště jako příležitost pro obec.

Otázku na hodnocení dopadu výstavby a provozu úložiště jsme sice nepokládali obyvatelům vytipovaných lokalit. Hrubé srovnání toho, nakolik obyvatelé lokalit a populace ČR spatřují v projektu úložiště cosi pozitivního a nakolik nikoli, lze ale provést tak, že škálu z grafu 3 převedeme na škálu -10 až +10 a tím ji učiníme srovnatelnou se shora zmíněným indexem pozitivního očekávání. Zatímco průměrná hodnota indexu pozitivního očekávání za všechny lokality dohromady byla -2,23, hodnocení dopadu výstavby a provozu úložiště dosahuje na transformované škále výše -2,65. Skutečnost, že získáváme velmi podobné údaje, nás opravňuje konstatovat, že populace

ČR hodnotí dopad projektu úložiště pro obec stejně střídavě jako obyvatelé lokalit. V tomto konkrétním případě tedy data jsou v rozporu s předpokladem, že ti, jichž se stavba nějakého zatěžujícího zařízení bezprostředně nedotýká, budou k jejímu vybudování vstřícnější než ti, kdo by její dopady pocítili „u vlastních dveří“.

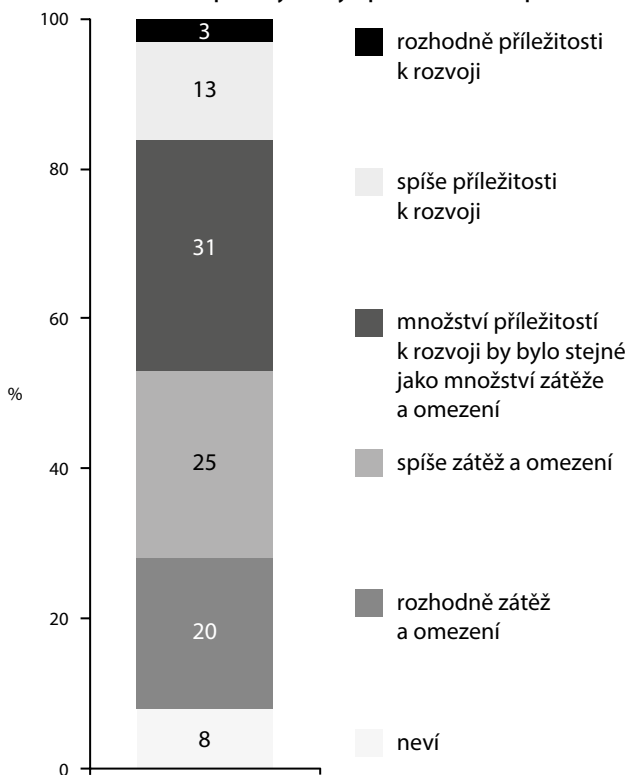
Určitý rozdíl tu však existuje. Je třeba mít na paměti, že výstavba a provoz úložiště budou mít dopad nejen na obec nacházející se v jeho blízkosti, nýbrž i na konkrétní životy lidí, kteří v této obci budou bydlet. Jedná se o dva překrývající se, avšak nikoli identické jevy. Respondentům jsme proto položili samostatnou otázku, jak hodnotí dopady výstavby a provozu úložiště pro lidi, kteří budou žít v jeho blízkosti. V rámci našeho dotazníkového šetření šlo o výzvu k vcitění se do osobní situace obyvatel vytipovaných lokalit. Zjistili jsme, že v tomto případě nabyt na síle negativní názor na vliv úložiště (60 %). Žít v blízkosti hlubinného úložiště tři pětiny Čechů pokládají za nekomfortní situaci.

Závěrečná diskuze

V tomto článku jsme se zabývali popisem specifického sociologického jevu, který jsme uvedli do souvislosti jak s postoji obyvatel dotčených lokalit, tak s míněním české veřejnosti. Rozhodování o projektu úložiště pravděpodobně bude dlouhodobým procesem, který si zaslouží, aby byl studován v konkrétní podobě, již nabývá v českých podmínkách. Jak jsme vysvětlili, jde o novou celospolečensky významnou výzvu úrovni české demokracie. Na příkladu technologicky bezprecedentní stavby zde lze v malém měřítku vidět, jak může vypadat participace veřejnosti na politicko-administrativním rozhodování a které překážky jí vstupují do cesty.

Na druhou stranu bude mít na další průběh rozhodování pozitivní vliv, pokud ti, kdo se tohoto rozhodování účastní, i ti, kdo jej sociologicky reflektují, dokáží vnímat poznatky plynoucí ze zahraničních zkušeností. O transparentnost nakládání s RAO a VJP a participaci všech zúčastněných se na evropské úrovni stará organizace *Forum for Stakeholder Confidence (OECD/NEA-FSC)*, jejíž pravidelné semináře slouží k mezinárodnímu sdílení zkušeností. Pro poučení, jak vést dialog s veřejností a aktéry procesu vyhledávání, jsou důležité zkušenosti Finska a Švédska, kde vyhledávání má výsledky ve smyslu akceptace zařízení obyvateli lokality. Neméně důležité jsou však zkušenosti ze selhání procesu ve smyslu odmítnutí zařízení dotčenými aktéry z lokalit. A těchto příkladů je v EU dostatek (např. Německo, Spojené království, Portugalsko, USA). Každá země si také analyzuje možné důvody selhání a na tomto základě staví nový program vyhledávání. Je proto důležité věnovat pozornost srovnávacím analýzám.

Graf 3. Hodnocení dopadu výstavby a provozu úložiště pro obec

Zdroj: Data SOÚ AV ČR, v.v.i., a SÚRAO 2014.

Dlouhodobé uložení VJP a RAO je věcí zodpovědnosti české společnosti. Z tohoto hlediska úspěch vyjednávání o projektu úložiště spočívá v tom, že budou vytvořeny podmínky, za nichž bude pro nějakou lokalitu po všech stránkách přijatelné a výhodné, aby na sebe vzala břímě společenské zodpovědnosti. Deskripce a analýza procesu vyhledávání lokality v USA v 80. letech [Gervers 1987] dovoluje formulovat něco jako nutné podmínky k tomu, aby mohlo být dosaženo akceptace zařízení dotčenou komunitou lidí. Pozitivní odpovědi na položené otázky, které reprezentují ony nutné podmínky, nicméně nejsou zárukou vstřícných reakcí komunity: 1) Je proces

vyhledávání prokazatelně fair? 2) Je technický program věrohodný? 3) Je proces vyjednávání otevřený, založený na spolupráci a participaci aktérů? 4) Daří se vyhnout krátkodobým politickým vlivům na proces vyhledávání? Z otázek je zřejmé, že jsou orientovány především na toho silnějšího v procesu vyhledávání: na státní správu, případně na soukromé podniky zaangażované do programu ukládání. Při hodnocení procesu vyhledávání, resp. programu ukládání, v ČR, jak jej vytyčuje *Koncepce nakládání s RAO a VJP*, by bylo užitečné si na tyto otázky odpovědět a tyto odpovědi doložit.

literatura

- Andersson, Kjell. 2008. *Transparency and Accountability in Science and Politics*. New York: Palgrave Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1057/9780230227767>.
- Burningham, Kate. 2000. „Using The Language of NIMBY: a Topic for Research, not an Activity for Researchers.“ *Local Environment* 5 (1): 55-67, <http://dx.doi.org/10.1080/135498300113264>.
- Callon, Michel, Pierre Lascoume, Yanick Barthe. 2011. *Acting in an Uncertain World. An Essay on Technical Democracy*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Dawson, Jane I., Robert G. Darst. 2006. „Meeting the Challenge of Permanent Nuclear Waste Disposal in an Expanding Europe: Transparency, Trust and Democracy.“ *Environmental Politics* 15 (4): 610-627, <http://dx.doi.org/10.1080/09644010600785226>.
- Department of Energy and Climate Change 2013. *Consultation. Review of the Siting Process for a Geological Disposal Facility*. [online]. Department of Energy and Climate Change, London [cit. 27. 11. 2014]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/qdj2nar>.
- Evropská komise. 2005. *Special Eurobarometer 227 – Radioactive Waste*. Brusel: Evropská komise.
- Evropská komise. 2008. *Special Eurobarometer 297 – Attitudes towards Radioactive Waste*. Brusel: Evropská komise.
- Evropská rada. 2011. *Council Directive 2011/70/EURATOM of 19 July 2011 Establishing a Community Framework for the Responsible and Safe Management of Spent Fuel and Radioactive Waste*. Brusel: Evropská komise.
- Gervers, John H. 1987. „The NIMBY Syndrom: Is it Inevitable?“ *Environment* 29 (8): 18-43, <http://dx.doi.org/10.1080/00139157.1987.9931352>.
- Hermansson, Helene. 2006. „The Ethics of NIMBY Conflicts.“ *Ethical Theory and Moral practice* 10 (1): 23-34, <http://dx.doi.org/10.1007/s10677-006-9038-2>.
- Jenkins-Smith, Hank C., Carol L. Silva, Matthew C. Nowlin, Grant deLozier. 2009. *Reevaluating NIMBY: Evolving Public Fear an Acceptance in Siting a Nuclear Waste Facility*. University of Oklahoma: Department of Political Science.
- Jonsson, Josefín P., Kjell Andersson. 2010. „Towards Implementation of Transparency and Participation in Radioactive Waste Management Programmes.“ [online]. *ARGONA Project* [cit. 20. 9. 2014]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/mefs63e>.
- Kojo, Matti, Tapio Litmanen. 2009. *The Renewal of Nuclear Power in Finland*. New York: Palgrave Macmillan.
- Konopásek, Zdeněk, Karel Svačina. 2014. „Siting the Nuclear Waste Repository in the Czech Republic: Twisty Ways Toward Technical Democracy.“ [online]. *European Commission: InSOTEC* [cit. 9. 4. 2014]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/ppsz7y>.
- Kunštát, Daniel. 2014. „Důvěra ústavním institucím v červnu 2014.“ [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 20. 9. 2014]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/m5t89ef>.
- Kikuchi, Ryonosuke, Romeau Gerardo. 2009. „More than a Decade of Conflict between Hazardous Waste Management and Public Resistance: A Case Study of NIMBY Syndrom in Souselas (Portugal).“ *Journal of Hazardous Materials* 172: 1681-1685, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jhazmat.2009.07.062>.
- Lake, Robert W. 1993. „Rethinking NIMBY.“ *Journal of the American Planning Association* 59 (1): 87-93, <http://dx.doi.org/10.1080/01944369308975847>.
- Marshall, Alan. 2005. „The Social and Ethical Aspects of Nuclear Waste.“ *Electronic Green Journal* 21 (1): 1-21.
- Martel, Meritxell, Gianluca Ferraro. 2014. *Radioactive Waste Management Stakeholders Map in the European Union*. European Commission: Joint Research Centre, <http://dx.doi.org/10.2790/24752>.
- Meskens, Gaston, Erik Laes. 2009. „Theoretical Perspectives on Participation and Democracy.“ [online]. *European Commission: ARGONA Project* [cit. 8. 9. 2014]. Dostupné z: http://www.argonaproject.eu/docs/arg_del13.pdf.
- Pijawka, K. David, Alvin H. Mushkatel. 1991. „Public Opposition to the Siting of the High-Level Nuclear Waste Repository: the Importance of Trust.“ *Policy Studies Review* 10 (4): 180-194, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1541-1338.1991.tb00289.x>.
- Sjöberg, Lennart. 2004. „Local acceptance of a high-level nuclear waste repository.“ *Risk analysis* 24 (3): 737-749.

- Slovic, Paul. 2000. *The Perception of Risk*. London: Earthscan.
- Správa úložišť radioaktivních odpadů. 2011a. *Hlubinné úložiště*. Praha: SÚRAO.
- Správa úložišť radioaktivních odpadů. 2011b. „Koncepce nakládání s RAO a VJP v ČR.“ [online]. Praha: SÚRAO [cit. 10. 9. 2014]. Dostupné z: <http://old.prf.cuni.cz/documents/docFile.php?id=18604>.
- Ustohalova, Veronika, Anne Akinsara-Minhans, Beate Kallenbach. 2013. „Lessons learnt from implementing participatory processes“ [online]. European Commission: IPPA Project. Dostupné z: <http://tinyurl.com/qz5ndxh>.
- United Nations Economic Commission of Europe. 1998. *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters*. [online]. [cit. 25. 9. 2014]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/nr7kog5>.
- Vláda ČR. 2007. „Programové prohlášení vlády.“ [online]. Praha: Vláda ČR [cit. 14. 1. 2007]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/scripts/detail.php?id=20780>.
- Vláda ČR. 2009. „Vláda ČR schválila návrh Politiky územního rozvoje ČR 2008.“ [online]. Praha: Vláda ČR [cit. 21. 7. 2009]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/media-centrum/aktualne/vlada-cr-schvalila-navrh-politiky-uzemniho-rozvoje-cr-2008-60451/>.
- Železnik, Nadja, Milena Š. Marega, Blanka Koron. 2014. „Communication and Stakeholder Involvement Plan.“ [online]. European Commission: PLATENSO Project. Dostupné z: <http://tinyurl.com/kwbuxav>.

Martin Ďurďovič vystudoval sociologii a filozofii na Filozofické fakultě UP v Olomouci, kde následně absolvoval doktorské studium filozofie. Nyní pracuje jako vědecký pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. Vedle teoretických studií na pomezí sociologie a filozofie se zabývá výzkumem rozhodovacích procesů souvisejících s výběrem lokality pro výstavbu hlubinného úložiště jaderného odpadu v ČR. Vyučuje na Katedře sociologie FF UK v Praze.
Lze jej kontaktovat na adrese: **martin.durdovic@soc.cas.cz**

Zdenka Vajdová je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Zabývá se sociologickými aspekty lokální politiky a místní veřejné správy. V posledních letech se účastnila dialogu aktérů procesu vyhledávání lokality pro hlubinné úložiště vyhořelého jaderného paliva.
Lze ji kontaktovat na adrese: **zdenka.vajdova@soc.cas.cz**

Kateřina Bernardyová vystudovala magisterský obor mediální studia na Fakultě sociálních věd UK a bakalářský obor hospodářská politika a správa na Národohospodářské fakultě VŠE. Absolvovala studijní stáž zaměřenou na vztah médií a společnosti na Novém Zélandu a v Hong Kongu. Od roku 2004 působí ve výzkumném oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. V současnosti se věnuje tématu sociální komunikace a budování důvěry v procesu vyhledávání lokality pro hlubinné úložiště.
Lze ji kontaktovat na adrese: **katerina.bernardyova@soc.cas.cz**

- ¹ Článek vznikl v rámci grantu TA ČR *Sociální komunikace a budování důvěry v procesu výběru lokality pro hlubinné úložiště vyhořelého jaderného paliva a radioaktivních odpadů* (projekt č. TD020170) a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378025.
- ² ARGONA (*Arenas for Risk Governance*, 2006-2009); IPPA (*Implementing Public Participation Approaches*, 2011-2014); PLATENSO (*Building a platform for enhanced societal research related to nuclear energy*, 2013-2016).
- ³ Podle *World Nuclear Industry status Report 2014* vydaném 18. srpna 2014 pracuje v červenci t. r. 388 jednotek. Rozdíl se přičítá tomu, že světová statistika IAEA nereflkuje adekvátně situaci Japonska po Fukušimě.
- ⁴ Zákon č. 18/1997 Sb., o mírovém využívání jaderné energie a ionizujícího záření.
- ⁵ Viz podrobný seznam obcí v jednotlivých lokalitách dostupný z: <http://www.surao.cz/cze/Uloziste-radioaktivnich-odpadu/Budouci-hlubinne-uloziste/Zvazovane-lokality>
- ⁶ Zákon č. 18/1997 Sb., o mírovém využívání jaderné energie a ionizujícího záření (*atomový zákon*).
Zákon č. 44/1988 Sb., o ochraně a využití nerostného bohatství (*horní zákon*).
Zákon č. 100/2001 Sb., o posuzování vlivů na životní prostředí a o změně některých souvisejících zákonů (*zákon o posuzování vlivů na životní prostředí*).
Zákon č. 183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (*stavební zákon*).
Zákon č. 22/2004 Sb., o místním referendu a o změně některých zákonů.
Zákon č. 118/2010 Sb., o krajském referendu a o změně některých zákonů.
Zákon č. 106/1999 Sb., o svobodném přístupu k informacím.
Zákon č. 123/1998 Sb., o právu na informace o životním prostředí.
Zákon č. 500/2004 Sb., správní řád.
- ⁷ ČR úmluvu podepsala v roce 1998 a Poslanecká sněmovna ji ratifikovala v roce 2004 (stalo se tak šest let po jejím podpisu, na druhý pokus). Ratifikací se pro nás úmluva stává závazným předpisem. V platnost vstoupila v říjnu 2004 (viz Sběrka mezinárodních smluv, částka 53/2004, Sdělení MZV č. 124/2004 Sb.m.s.).
- ⁸ Zápis z 11. schůze Pracovní skupiny pro dialog 23. 5. 2013. Dostupné z: <http://www.surao.cz/cze/Pracovni-skupina/Zapisy-z-jednani>. Veřejně dostupná je v současnosti aktualizovaná Koncepce nakládání s VJP a RAO v ČR z roku 2011 [SÚRAO 2011b].
- ⁹ Dostupné z: <http://tinyurl.com/ok3b8oc>
- ¹⁰ „Další kroky ve vyhledávání hlubinného úložiště vyhořelého jaderného paliva bude vláda činit transparentně a nepřekročitelným kritériem bude souhlas dotčených obcí.“ [Vláda ČR 2007]
- ¹¹ Vláda J. Fischera projednala 20. 7. 2009 návrh Politiky územního rozvoje 2008 a schválila jej s následujícím závěrem: „Vládě, která tento dokument schválila, se povedlo překonat celý soubor přetrvávajících rozporů a schválit jej ve shodě, přitom odstranit neodůvodněné předurčování řešení otázek, pro které budou zjišťovány další potřebné informace, např. v otázce budoucích lokalit úložiště jaderných odpadů. Tento dokument bude aktualizován vládou nejpozději do konce roku 2012 na základě nových poznatků.“ [Vláda ČR 2009]
- ¹² Roční výši a pravidla poskytování příspěvků obcím stanovuje nařízení vlády ze 14. prosince 2011, které nabylo účinnosti dnem 31. prosince 2011. Seznam obcí s výší jejich příspěvků je dostupný z: <http://tinyurl.com/punjy5v>
- ¹³ Rada vlády pro energetickou a surovinovou strategii ČR byla zřízena usnesením vlády č. 172 ze dne 9. 3. 2011 jako stálý poradní orgán vlády v oblasti energetické a surovinové politiky státu. Vláda schválila usnesením č. 724 ze dne 3. 9. 2014 nový Statut Rady vlády, který je dostupný z: <http://www.mpo.cz/dokument147240.html> a <http://tinyurl.com/kjd629y>.
- ¹⁴ Výzkum realizovalo Centrum pro výzkum veřejného mínění, které je oddělením Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., na základě veřejné zakázky pro SÚRAO. Data z výzkumu uvedené v tomto článku jsou prezentována se souhlasem SÚRAO. V každé lokalitě bylo dotázáno cca 300 obyvatel dotčených obcí, kteří byli vybráni metodou kvótního výběru.
- ¹⁵ Znění otázky: „Zkuste se nyní celkově zamyslet, do jaké míry souhlasíte, nebo nesouhlasíte s tím, aby ve vaší lokalitě: a) byl proveden geologický průzkum, b) byla uvedena do provozu podzemní výzkumná laboratoř, která by zkoumala možnosti a bezpečnost úložiště, c) bylo vybudováno hlubinné úložiště, pokud výsledky podzemní laboratoře prokáží bezpečnost lokality?“
- ¹⁶ Znění otázky: „Podle Vašeho mínění, dávají státní instituce vaší obci dostatečný nebo nedostatečný prostor k tomu, aby se zapojila do projednávání otázek spojených s hlubinným úložištěm?“ „A naopak, zapojuje se vaše obecní zastupitelstvo do jednání se státními institucemi o těchto otázkách podle Vás dostatečně nebo nedostatečně?“ Varianty odpovědi: Varianty odpovědi: 1 = rozhodně dostatečně až 7 = rozhodně nedostatečně.
- ¹⁷ Výzkum byl proveden ve spolupráci Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. a SÚRAO. Sběr dat, který se uskutečnil 3. až 10. února 2014 na vzorku 1081 respondentů, zajistilo Centrum pro výzkum veřejného mínění v rámci svého pravidelného omnibusu.
- ¹⁸ Znění otázky: „Jak dobře jste informován o záležitostech týkajících se radioaktivních odpadů?“
- ¹⁹ Znění otázky: „Jak důležité je pro českou společnost rozhodnutí o tom, kde vybudovat hlubinné úložiště radioaktivních odpadů a vyhořelého jaderného paliva?“

Strana, která neumírá: K příčinám stability volební podpory KSČM

Daniel Kunštát

A Party that Never Dies: On the Causes of Stable Electoral Support for the Communist Party of Bohemia and Moravia

Abstract: The paper analyses the fact that the Czech communist party (KSČM) can rely on substantial and stable (occasionally even rising) electoral support. The phenomenon has been discussed extensively in academic as well as social and political discourses. On the basis of available empirical data, sociological analyses and statistical information, the paper categorizes some basic socio-political conditions and predispositions which may help explain the fact that the political party once considered to be the anti-system heir of the non-democratic regime is now one of the most stable elements of Czech politics.

Keywords: KSČM, electoral support, socio-economic dimension, historical continuity

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.2.12.123>

Komunistická strana Čech a Moravy je voličsky jednou z nemnoha skutečně významných komunistických stran v teritoriu dnešní Evropské unie. Představuje tedy jisté unikum nejen ve středoevropském (postkomunistickém) regionu; v žádné zemi nehraje z komunistické strany vzešlá a zároveň jen neznatelně (a v českém kontextu i neochotně) transformovaná strana analogickou úlohu ve stranickém systému, v žádné z nich nemá tak vysokou a zároveň stabilní voličskou podporu. Smyslem tohoto textu je nastínit některé základní predispozice, které stojí v pozadí faktu, že právě strana po roce 1989 považovaná za antisystémovou dědičku nedemokratického režimu dodnes patří k nejstabilnějším elementům české politiky.

KSČM ve volbách do Poslanecké sněmovny v roce 2013 podpořilo 741 tis. občanů, což v konečném účtování znamenalo 14,9 % odevzdaných hlasů (viz graf 1). Oproti roku 2010 strana posílila o bezmála 150 tis. voličů. Podobně i krajské volby naznačily voličský vzestup KSČM, zatímco v r. 2008 strana obdržela necelých 440 tis. hlasů (asi 15 %), v roce 2012 už to bylo o 100 tis. hlasů více, což představovalo více než 20 % všech odevzdaných hlasů.

Poslední parlamentní a krajské volby znovu potvrdily, že KSČM je konstantní, plně relevantní složkou zdejšího stranicko-politického prostoru. Ačkoliv minimálně verbálně inklinuje k ortodoxnímu tradicionalismu „starokomunistického“ ražení, zůstává jednou ze dvou etablovaných levicových stran a dnes už je zároveň (spolu s ČSSD a ODS) jednou z pouhých tří stran, které od roku 1992 bez přerušení působí na parlamentní půdě! Ačkoliv se opírá se o spolehlivě vysoké volební výsledky od celostátní po komunální úroveň, právě nedávné obecní, ale i senátní volby odkryly či alespoň naznačily některé přirozené limity politických perspektiv KSČM (strana v komunálních volbách 2014 zaznamenala dosti výrazný neúspěch v podobě poklesu počtu získaných mandátů v obecních zastupitelstvech asi o 20 % oproti roku 2010). Propad KSČM poukázal vedle chronických vnitřních strukturálních potíží (o některých z nich pojednáme níže) také na důležitý externí faktor: programovou vyprázdňenost a neatraktivnost současné

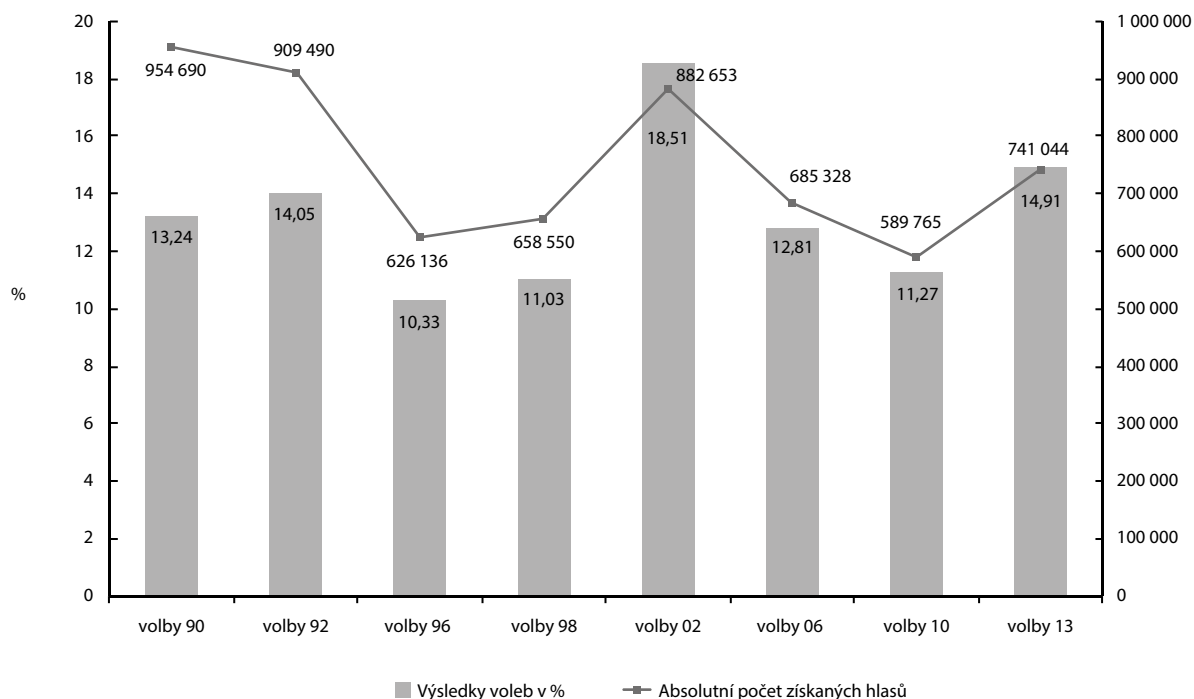
podoby strany pro jistý typ voličů, na který se orientuje, tedy na patrně aktuálně přitažlivější nabídku nových protestních hnutí, jmenovitě na potenciál hnutí ANO 2011 sbírat radikální a protestní hlasy.

KSČM je plně integrována do politického systému, účastní se voleb všech typů, své zástupce má na všech úrovních zastupitelských sborů atd. Sice nemá (neměla?) naději získat na celostátní úrovni podíl na moci, ovšem v celém polistopadovém období dokáže s úspěchem prostřednictvím protestu organizovat a mobilizovat zvláštní odcizené subkulturní skupiny se specifickými politickými vzorci, které si přejí, aby jejich hlas - hlas nespokojených, hlas radikální, vyhraněně protestní, negativistický a nezřídka vskutku antisystémový - byl slyšen ve veřejném prostoru. Zastupuje tedy nekompromisní opozici, která akumuluje protestní hlasy, jednoznačně, „jen“ potenciálně, v některých případech dokonce spíše okrajově nebo vůbec antisystémové, protirežimní, „odcizené“.

Od zablokovaného pokusu o reformu po inkorporaci do systému

Ať posuzujeme rané nebo pozdější dějiny komunistické strany jakkoli a navzdory tomu, že se současná strana v čele s Vojtěchem Filipem ke své předlouhé historii explicitně příliš nehlásí, faktem zůstává, že KSČ již od svého zrodu reprezentovala politické aspirace velmi významného segmentu české společnosti [Marek 2005; Rupnik 2002]. Přes všechny peripetie a vnitřní konflikty je už více než 90 let hluboce zakoreněnou formací se silným organizačním zázemím a nezanedbatelnou politickou legitimitou [Hloušek, Kopeček 2010: 68]. I v polistopadovém období dokázala KSČM udržet silnou pozici v české politice, přestože byla vnímána jako výrazně antisystémový aktér. Ekonomické a společenské problémy na konci devadesátých let i na konci další dekády komunistům umožnily nejen udržovat, ale do určité míry i rozšiřovat svůj vliv bez zásadnějších reforem. Číselně vzato, alespoň soudě dle volebních výsledků, se z pohledu strany jeví cesta nastoupená na III. sjezdu v roce 1993, kdy definitivně převážili zastánci

Graf 1. Vývoj voličské podpory KSČM (v procentech hlasů/v počtech odevzdaných hlasů)

Zdroj: Autor podle volby.cz.

zachování jádra historické identity [Grzymala-Busse 2002: 22-24, 32-37], jako politicky produktivní. Vítězství konzervativního („marxleninského“) křídla v čele s M. Grebeníčkem, které si ve straně dokázalo udržet „kulturní hegemonii“ [Handl 2008: 101], proto lze chápat nejen jako vědomý koncepční krok stranické elity, ale i jako konformní a v zásadě pragmatické přizpůsobení se poptávce členské základny a rigidního voličského jádra.

Nejdůležitější pro konečný výsledek vnitrostranického kvasu se ukázala být nepřipravenost stranické elity k reformě strany a malá ochota členské základny tuto reformu akceptovat a podporovat [Hough, Handl 2004; Handl 2008]. Šlo o souhrn faktorů, jako je silné ukotvení členské základny, která se v kontextu decentralizačních pohybů stala hlavním arbitrem směřování strany v historické identitě a komunistické tradici, vnější antikomunistický tlak, absence organizovaného reformního proudu, slabost a strategická nejednotnost vedení strany, které bylo v základních koncepčních úvahách osudově rozštěpené.

Určitou vnitřní diferenciaci lze ostatně pozorovat až do dnešních dnů. Byly sice zrušeny formální vnitrostranické platformy, ale ve straně nadále přetrvává latentní napětí mezi liberálnějšími „progresivisty“, stále vlivnými „dogmatiky“, důsledně zahleděnými do minulosti, a dominantními „pragmatiky“, kteří postupně převzali stranické kormidlo a které reprezentuje přinejmenším nejužší vedení, většina poslanců a do určité míry i někteří místní funkcionáři [Grzymala-Busse 2002: 89-92; Handl 2008: 102]. Toto štěpení, projevující se také v konfliktní relaci mezi zjevně nestejnorodými entitami, mezi vedením strany, členskou základnou a voliči nebo sympatizanty, je zajímavé také ze zorného úhlu diskuzí o antisystémovosti KSČM.

Zatímco modernizační proud jako relevantní síla téměř zanikl, mocensky ve straně vévodí „centristé“ ze stranické eli-

ty, pro které je angažmá v KSČM mimo jiné dobrým zaměstnáním s perspektivou zajištěné politické kariéry. Na úrovni věrchušky tedy můžeme sledovat jakousi variaci Putnamovy [1988] „two level game“, kdy domácí úroveň politické agendy (a orientační bod místy vskutku antisystémové propagandy) představují členové a voliči KSČM a vnější úroveň pak česká (v omezené míře i evropská) politická a správní/ administrativní sféra, v níž se funkcionáři pohybují, a to v zásadě v intencích tradičního (demokratického) provozu. Jakkoliv je budoucí vývoj strany stejně jako na počátku 90. let otevřený a přestože vůdčí činitelé KSČM čelí neustávajícímu tlaku nadále silného radikálně konzervativního proudu, lze předpokládat, že minimálně ve střednědobém horizontu zůstane naznačené vnitrostranické „herní schéma“ zachováno.

Výše zmíněnou evoluci, či přesněji specifický proces zablokování transformace komunistické strany, lze spolu s Vladimírem Handlem [2008] rámcově popsat jako cestu od prosazení „strategie levicového ústupu“ [Ishiyama, Bozókí 2001: 34] a převládnutí ortodoxně komunistického kurzu provázeného odchodem modernizačně laděných členů na počátku 90. let, přes „nechtěnou evropeizaci“ v období stabilizace a růstu (1993-2004) až po postavení vyhledávaného politického partnera zhruba od poloviny minulého desetiletí [Bureš et al. 2012: 328-329]. Vývoj v posledních letech přitom podle všeho směřuje ve prospěch vtažení KSČM „do hry“ i na vládní úrovni, tedy ke konečné relegitimizaci strany [Kubát 2010: 116]. Strana v průběhu uplynulého čtvrtstoletí čelila naprosté izolaci na základě od prvopočátku platné neformální „dohody o vyloučení“, kterou respektovaly strany levice i pravice [Kopeček 2011; Pšejja 2005]. Přesto transformační období vcelku úspěšně přestála, „vystoupila z ghetta“, ačkoliv se nereformovala nebo reformovala jen velmi kosmeticky [Kopeček 2000; Balík 2005].

O fungujícím životě strany na nižších úrovních svědčí, že získala významné pozice i v krajské a komunální politice, kde je fakticky či potenciálně uznána za možného koaličního partnera od levicových a částečně i středových stran, a stále zřetelněji navíc směřuje k definitivnímu prolomení dříve téměř dokonalé politické izolace i na celostátní úrovni, a tedy k úplné kooptaci do systému. Neutuchající podporu KSČM do určité míry čerpá z pozice jediného skutečného vyzývatele polistopadového establishmentu, přičemž tuto exkluzivitu využívání přitažlivé protestní etikety do značné míry umožňuje právě dlouhodobé vyloučení komunistů ze systému! (v kontextu aktuální politické rétoriky zejména představitelů zmíněného hnutí ANO 2011 je ovšem tato exkluzivita částečně relativizována). Svě vytláčení do izolace ostatními parlamentními stranami a médii totiž KSČM dokáže dlouhodobě umně propagandisticky využívat: při každé příležitosti halasně zdůrazňuje svoji „neposkvrněnost“ [Balut, Cabada 2000: 68] polistopadovým vývojem, zejména svůj nulový podíl na negativních jevech, ať už jde o ekonomické a sociální problémy, nebo například o korupci a klientelismus v politice.

Komunistická strana prošla po roce 1989 genezí, kterou religionisté v souvislosti se sektami označují za „denominalizaci“ a která v politické rovině odkazuje ke snížení antisystémové kapacity v tom smyslu, že KSČM de facto opustila ofenzivní (podvratné) strategie ve vztahu k okolnímu „systému“ a volí spíše strategie obranné, konzervativní: „Ze sekty se stává ‚denominace‘, náboženská skupina ztrácí svou bojovnost, vzdává se nejméně přijatelných částí svého kředa, směřuje se s většinou populací a provozuje rutinní náboženský život.“ [Zídek 2011]

Stabilita elektorátu a masovost strany

Komunistický elektorát vykazuje vysokou stabilitu volebního chování. Přibližně dvě třetiny voličů KSČM nikdy v minulosti nevolily jinou stranu. Vezmeme-li v potaz relativně nízký podíl „nové krve“ v podobě prvovoličů v průběhu celého bezmála čtvrtstoletí a zároveň celkový počet voličů ve všech parlamentních volbách, můžeme uvést kvalifikovaný odhad, že v letech 1990-2013 asi 400 tisíc lidí kontinuálně podporovalo komunistickou stranu. Jinými slovy, KSČM se může opírat o stovky tisíc hlasů tradičních voličů, z jejichž obrovské volební disciplíny a loajality těží a kteří zachovávají věrnost stranickému praporu od voleb k volbám. Nadto, kromě těch, kteří ji podporují soustavně, v minulosti i dnes byla KSČM schopna průběžně vstřebávat desítky tisíc dalších, „netradičních“ hlasů z prostředí mimo vlastní stranický (a pro stranu kontinuálně hlasující) areál.

Schopnost průběžně nabalovat nové voličské skupiny do značné míry refunduje nezpochybnitelný, ale zejména v mediálním diskurzu občas přeceňovaný fenomén „biologického řešení komunistické otázky“. Tedy fenomén zvyšujícího se průměrného věku, který je mezi voliči KSČM sice zjevný a empiricky prokazatelný, ale jehož naléhavost a hlavně dynamika jsou tlumeny právě inkorporací „nových“ či „staronových“. Řečeno jednoznačněji: stárnutí (a, ano, i biologické odcházení) části komunistického elektorátu dosud nemělo pro stranu fatální následky ve formě výrazného propadu odevzdaných hlasů, protože prozatím dokázala přirozené ztráty nahradit dočasnou nebo trvalou mobilizací externí „nové krve“, ať už

voličů jiných stran (zejména ČSSD) nebo například (obvyklých) nevoličů.

KSČM se přesto potýká s viditelným demografickým problémem: jak skalní voličské jádro, tak zejména členskou základnu, destruktivně postihuje trend vymírání. Průměrný věk voličů KSČM je sice stabilně výrazně nižší než u členské základny, nicméně od 90. let sice pozvolně, ale zcela průkazně stoupá. Zatímco v prvním polistopadovém desetiletí osciloval mezi 53 a 54 roky, v současnosti je průměrné stáří voličů téměř 60 let (pro uvedení do patřičných relací připomeňme, že průměrný věk voličů ostatních stran činí asi 44 - 45 let).¹ Stárnutí voličů má svou analogii u členské základny KSČM, která se vytrvale ztenčuje a je výrazně vychýlená ve prospěch starších. Průměrný věk členů KSČM je momentálně přibližně 73-74 let, zatímco například v roce 1996 - už po hromadném exodu reformně naladěných (a vesměs mladších) členů - to bylo necelých 62 let [Kunštát 2013: 235-236].

V době vzniku KSČM v březnu 1990 strana udávala více než 700 tisíc členů, nicméně tento počet může být nadsazený s ohledem na tehdejší nesmírně dynamické vystupování ze strany. Přes obrovský úbytek členů na počátku 90. let zůstalo v KSČM ještě v roce 1992 355 tisíc členů, což je asi třetina české členské základny z konce starého režimu. Členstvo české komunistické strany bylo v této době nesrovnatelně početnější než v ostatních nástupnických (post)komunistických stranách, i ve srovnání s jinými českými politickými stranami [Fiala et al. 1999: 180; Grzymala-Busse 2002: 77-80; Fiala, Mareš, Pšejja 2005: 1418].

Rychlost přirozeného úbytku členské základny KSČM se v posledních letech ustálila kolem 8 % ročně (v absolutních hodnotách se jedná cca o úbytek 5 až 6 tisíc členů za rok). K roku 2012 strana udávala už jen necelých 57 tis. členů, z čehož plyne, že nejpozději v letošním roce velikost členské základny klesne pod hranici 50 tisíc členů. Mohutný přirozený úbytek členů zároveň znamená, že strana se mění z masové na volební - v závislosti na tom, jak se postupně snižuje korelace mezi počtem členů a volebními výsledky. Pro KSČM je znepokojivý nejen absolutní pokles členské základny, ale i její věková struktura. Více než polovina členů je totiž starší sedmdesáti let. Navzdory dramatickému úbytku členské základny však KSČM nadále zůstává nejmasovější stranou v Česku.²

„Třídní povaha“ KSČM

KSČM se pevně usadila v hlavní konfliktní linii české politiky, totiž v rámci socioekonomické konfliktní linie, která se konsolidovala v polovině 90. let a která je klíčová pro strukturaci českého stranického terénu [Fiala, Hloušek 2003; Vlachová, Řeháková 2007; Hloušek, Kopeček 2008]. Česká levice se přitom stabilizovala v podobě dvou hlavních stran, nepostkomunistické sociální demokracie a nereformované KSČM, kterou někteří politologové chápou - více či méně právem - jako stranu antisystémovou [Kubát 2010: 92]. Tradiční třídní štěpící linie přitom není jediná, která určuje poměr mezi levicí a pravicí, a není ani jediná, která by byla organizačním rámcem české levice. Socioekonomická dimenze je dokonce z hlediska vnitřní diferenciací levicového voličského tábora, tj. z hlediska „schizmatu“ sociálnědemokratické a komunistické levice, relativně nevýrazná. Poměrně silnou hodnotovou homogenitu minimálně na úrovni voličských táborů a do určité míry

i v rámci členské základny lze vystopovat kupříkladu v názorech na roli státu v sociální a ekonomické oblasti. Do konkrétní stranické identity levicových voličů totiž nezávisle a s různou intenzitou vstupují další, vzájemně integrálně provázané faktory, které jsou pro štěpení levicového elektorátu (triviálně řečeno na „komunistický“ a „nekomunistický“) důležitější: 1) vzorce vztahu k předlistopadové minulosti, s nimiž je u komunistických voličů spojena živá, neodvozená skupinová politická tradice a z ní plynoucí pozitivní emocionální vazba k předlistopadové éře, 2) dimenze „hodnotové“ podpory nebo naopak odcizení od demokratického režimu a názorů na politický a ekonomický vývoj po roce 1989, 3) dimenze zahraničně politické orientace (konfliktní linie „Východ“ - „Západ“).

Podíváme-li se na „historickou“ Komunistickou stranu Československa, z hlediska sociální báze se již od svého vzniku zaměřovala na dělnickou třídu či obecně nižší sociální vrstvy, které vždy (až do roku 1989) tvořily převážnou část členstva a v dobách, kdy bylo možné reálně hovořit o volbách, také voličskou oporu [Kárník, Kopeček 2003-2005].³

Tuto historickou roli „předvoje“ či politické reprezentantky dělnické třídy dnes KSČM do určité míry plní také, jakkoliv je pro komunistickou stranu symptomatické, že se jí „aktivní“ dělníky nedaří jednoznačně oslovit (v parlamentních volbách upřednostňují spíše sociální demokracii). KSČM přesto v jistém smyslu svébytné místo v třídní konfliktní linii české politiky dokázala zaujmout. Právě pevné ukotvení voličské klientely KSČM ve struktuře sociálních štěpení představuje jedno z vysvětlení nezanedbatelné voličské podpory KSČM i toho, že se stala přitažlivou převážně pro dělnické a nižší střední třídy [Vlachová 2003: 127]. Elektorát KSČM se zdaleka nesešává pouze z „lidí starého režimu“, ale již od počátku 90. let strana reprezentuje reálné zájmy určitých sektorů společnosti - a to zájmy primárně sociálně, nikoliv ideologicky podmíněné. Pozadím afinity nezanedbatelné části voličů ke KSČM tedy nutně není hodnotové (ideologické) vnímání komunistického režimu a demokratické transformace, ale na individuální úrovni vytvářené „zájmové“, tedy socioekonomické hodnocení historie i současnosti.

Pro interpretaci podpory KSČM je zřejmě klíčová právě socioekonomická dimenze. Právě (socioekonomický) zájem jako klasická proměnná politických hodnot a postojů (cosi chápu jako „výhodnější pro mě a pro lidi jako já“) je zde tudíž nezřídka podstatou preference strany. KSČM představuje (a politicky přetavuje) tradici minulého, „výhodnějšího“. Adekvátně reprezentuje ty zájmové skupiny, které zůstaly definovány vzorci starého systému, jeho institucí a příznačně etastické sociální struktury. Nostalgicky vzpomínají na „staré dobré socialistické časy“, na dobu rovnosti a „bezrizikovou společnost“. Tato „socialistická mentalita“ [Wnuk-Lipiński 1994: 416-420] je výrazně zakořeněná v primárních skupinách, které se potýkají s ekonomickými těžkostmi a nejsou s to přijmout novou životní strategii kompatibilní s prostředím „demokratického kapitalismu“. Důsledky radikální systémové změny, přinášející existenční (a koneckonců i existenciální) úzkost, vytvořily přirozenou sociální základnu formace, která zachování starého systému nebo jeho částí (zejména státem řízenou ekonomiku) obhajuje.

Mezi stoupenci komunistické strany dominují lidé z nízkopříjmových skupin. Nikoliv náhodou se velmi markantně rekrutují ze skupin s příjmem na úrovni starobních důchodů,

neboť jádrem příznivců KSČM jsou ekonomicky neaktivní, v drtivé většině právě důchodci. Poměr ekonomicky neaktivních a aktivních v jejím elektorátu je 2 ku 1, přičemž ve skupině ekonomicky aktivních nalezneme dominantně manuální pracovníky (dělníky, zemědělce či obecněji nekvalifikované nebo málo kvalifikované zaměstnance). Zároveň se elektorát KSČM ze dvou třetin opírá o lidi starší 60 let s nižšími stupni vzdělání. Tři čtvrtiny voličů strany mají nejvýše neúplné střední vzdělání (vyučení), a proto můžeme elektorát KSČM považovat za nejméně vzdělaný voličský sektor v České republice.⁴ Obecně se tedy jedná o části obyvatelstva, které trvale pocítují ekonomickou nejistotu a jejichž životní šance jsou (subjektivně i objektivně) fatálně odvislé od míry přerozdělování veřejných zdrojů a ingerencí státu v sociální politice [Kunštát 2013: 282-291].

Stávající sociální skladba komunistického voličstva s rozhodujícím podílem ekonomicky neaktivních není zcela dostatečným explanačním ukazatelem. Třídní podstata KSČM se ukáže až ve chvíli, kdy se podíváme na to, z jakých sociálních vrstev se rekrutovala ona dnes převažující část voličů v důchodovém věku. V ten okamžik se naskytne obrázek s možná vyšší vypovídací hodnotou. Bez ohledu na aktuální sociální status totiž v dělnických profesích nejrozumnějších typů pracovala po většinu svého života polovina voličů KSČM! Více než třetina pak zastávala nižší úřednické a technické pozice (administrativní personál, pomocní odborní pracovníci) a pouze asi desetinu voličů KSČM je možné s jistou licencí označit za předlistopadovou společenskou elitu (vyšší úředníci, učitelé, vedoucí a řídicí pracovníci, příslušníci bezpečnostních složek atd.). Podobné schéma s převažujícím pracovním zařazením v dělnických nebo nižších administrativních pozicích je příznačné rovněž pro nejbližší sociální okolí, tedy pro rodiče, životní partnery atd. [Kunštát 2013: 288-290].

Pomyslným „průměrným“ voličem KSČM je tedy vyučený muž, pocházející z vesnice nebo menšího či nanejvýš středně velkého města, šedesátník, momentálně v důchodu (resp. ekonomicky neaktivní) s příjmem na úrovni průměrného starobního důchodu, v minulosti rutinní zaměstnanec, nižší administrativní úředník či kvalifikovaný dělník, který nejproduktivnější léta prožil v období normalizace. Sám sebe zařazuje do dělnické nebo nižší střední třídy. Pochází z dělnického prostředí, otec je (byl) vyučený, manuálně pracující, matka dosáhla pouze základního vzdělání a pracovala jako řadová administrativní síla či dělnice. Jinak řečeno, typickým voličem KSČM není někdejší důstojník ČSLA ani člen aparátu strany, ale spíše řadový dělník z průmyslového podniku nebo traktorista z JZD, není to učitelka ani vedoucí osvětová pracovnice národního výboru, ale mnohem spíše pomocná kuchařka ze školy či subalterní úřednice. Tím směřujeme k poznatku, že voličské zázemí KSČM má jak přímo, tak zprostředkovaně (mezigeneračně) zřetelné třídní kořeny, v rámci sociálněstratifikační soustavy prioritně etablované v dělnictvu a drobném úřednictvu (či obecněji v nižších třídách).

Tyto indicie relativizují rozšířený, s jistou ironií pronášený soud, že stranu nelze považovat za politickou mluvčí dělnické či pracující třídy, ačkoliv se za takovou vydává. Vidíme, že KSČM naopak legitimně může, byť s jistou licencí, navenek vystupovat jako obhájkyně sociálních zájmů „lidí práce“, použijeme-li žargon stranických dokumentů, tedy jako strana s tradičním levicovým espretem. Samozřejmě s vědomím

určité podmíněnosti takové sebestylizace, podmíněnosti dané tím, že tato „třídní“ politická identita je svým způsobem v současný okamžik již ahistorická, reálně politicky „neaktuální“, do minulosti obrácená, čerpající legitimitu od ex-dělnických voličů, z nichž mnoho se nachází v jiné privátní životní fázi (totiž nyní již v důchodovém věku), navíc v odlišných politicko-ekonomických rámcích.

K personální kontinuitě stranického areálu: poznámka nejen na okraj

I vzhledem k zřejmému třídně determinovanému ustrojení své voličské základny KSČM vyzdvihuje, a tedy politicky ratifikuje, údajná pozitiva předlistopadového období, zejm. v sociální oblasti. Zjistěte lze souhlasit s tvrzením, že to - také - „slouží k 'ospravedlňování životopisů' tradičních členů a příznivců“ [Fiala, Mareš, Pšeja 2005: 1418]. Avšak: jen dvě pětiny dnešních voličů KSČM vlastnily před rokem 1989 členskou legitimitu Komunistické strany Československa [Kunštát 2013: 243].⁵ Patrně žádná jiná politická strana sice nemá ve svém elektorátu srovnatelně vysoký podíl bývalých členů někdejšího stranického hegemonu autoritářského režimu, na straně druhé mnozí předlistopadoví komunisté v žádném případě nezůstali oddaní věci socialismu a dnes se zcela jistě integrovali do stranických rodin napříč politickým spektrem.

Teze, že KSČM volí z valné většiny nebo převážně „bývalí komunisté“, tedy zdaleka neplatí absolutně. Významná většina současných voličů této strany s KSČ před rokem 1989 neměla nic společného (nebo měla jen pramálo), z čehož mimo jiné plyne, že strana dokáže čerpat politickou (volební) podporu i mimo tradiční komunistické prostředí. KSČM uchovává personální kontinuitu s KSČ podstatně silněji na interní úrovni, na úrovni stranických struktur, než v linii voličského zázemí. Počet členů, kteří do strany nově přišli po roce 1989 lze kvalifikovaně odhadovat (na základě interních statistik strany) na několik tisícovek, tj. hovoříme maximálně o jednotkách procent z celkového počtu straníků. Členská základna je tedy tvořena prakticky výlučně „starou gardou“. Jestliže budeme pátrat po předlistopadových „zdrojích“ současné voličské základny KSČM, nalezneme je především v „dimenzi členstva“, v níž se prolínají dvě důležité hodnotové linie: 1) skutečné přesvědčení o správnosti marxismu-leninismu, resp. jistého ztotožnění „dobrého“ s komunismem a „špatného“ se vším ostatním, 2) zabezpečení takového společenského a materiálního statusu pro příslušníky určitých skupin či profesí, který by v jiném společensko-politickém systému nebyl možný [Fiala et al. 1999].

V politicko-mediální krajině se běžně objevují názory, že současná KSČM čerpá podporu mezi přímými exponenty komunistické „totality“, že jde hlavně o bývalé nomenklaturní kádry, politickou, ekonomickou a bezpečnostní elitu režimu, případně jejich pohrobky a jejich rodinné příslušníky atd. Realita je mnohem plastičtější. KSČM voličsky mnohem spíše využívá široký rezervoár tzv. obyčejných lidí, kteří režimu „sloužili“ především v běžných více či méně nekvalifikovaných zaměstnáních. V nejlepším případě kdesi na středních článcích socioekonomické hierarchie (a patrně také hierarchie stranicko-politické), mnohem pravděpodobněji však na stupních nižších a ovšem i těch nejnižších. Velkou část voličské základny KSČM představují skupiny, kterým předlistopadový režim umožňoval získávat status často neodpovídající jejich

objektivnímu společenskému zařazení. Jistě beze zbytku využívali velkorysého sociálního polštáře v podobě všelikých „jistot“. A připusťme, že v případě členů KSČ - jichž je, připomeňme, mezi dnešními voliči menšina a navíc šlo pravděpodobně většinou o členy řadové - bezpochyby i jiných výdobytků neekonomického rázu.

Vzhledem k jejich (jasně převažujícímu) statusovému postavení si ovšem lze jen velmi obtížně představit, že by to snad byli dominantně lidé, kteří byli součástí jádrového státně-mocenského soukolí komunistické vlády. Tím samozřejmě nemá být řečeno, že takoví lidé dnešní komunistickou stranu vůbec nepodporují.

Síla historické paměti

Odvozovat pozici KSČM jednostranně z třídního kontextu přirozeně není možné. KSČM si i přes dílčí reformy zachovala svoji „autentičnost“. Ta vyplývá ze specifické, historicky konturované paměti (zejména „paměti normalizace“) „tvrdého“ členského i voličského jádra, která je jakousi kontradikcí oficiálně deklarované porevoluční paměti komunismu. Volební afilience ke KSČM se váže na určité typické individuální i kolektivní historické vědomí, které je podhoubím integrálního kulturně politického milieu a odkazuje ke ztraceným zlatým časům. Kladné hodnocení komunistického režimu a naopak poměrně silné politické (institucionální) odcizení a nízká legitimita demokratického režimu v očích těch, kteří se identifikují s KSČM, jsou silně ovlivněny jejich věkem, respektive obdobím primární politické socializace. Je všeobecně známo, že voličská podpora strany se soustřeďuje mezi občany staršími 60 let. Tuto starší generaci voličů KSČM je možné podle Lukáše Linka [2008: 333-334] na základě věkové struktury členit do několika politických generací/ kohort, narozených v letech 1925-1955, které byly politicky socializovány v rozmezí let 1945-1968 a které si zejména v období normalizace vytvořily pozitivní emocionální vazby ke komunistické éře. Jednoznačnou asociací mezi třídou a volbou tudíž musíme doplnit o tuto nesmírně silnou historicky formovanou politickou identitu.

Příznivci KSČM jsou ve své většině „běžní lidé“ s běžnými osudy, kteří prožili značnou část svých produktivních životů v 70. a 80. letech. Speciálně reflexe normalizační éry je u nich jakousi sdílenou generační zkušeností, jíž dobová politika tvořila spíše základní a z bytostně psychosociálního hlediska spíše okrajový rámeček. Podle různých sociologických sond jsou pro ně typické jisté svébytné „paměťové“ vzorce dokládající úzký vztah mezi historickým vědomím, obrazy a stereotypy komunistické minulosti, tedy specifickou paměťovou strukturou, a jejich konkrétním zpřítomněním v „komunistické“ politické identitě. V kontrastu s příznačným liberálně-demokratickým diskurzem, který proklamuje a zdůrazňuje bezčasí, útlak, křivdy, společenský marasmus a vším prostupující rezignaci před rokem 1989, exponují vše „dobré“ z předrevolučních časů: budování, rozkvet, klid, spokojený život, řád, stabilitu, spravedlnost, vítězství „správné“ ideje... Siločáry této do minulosti obrácené kontraidentity se v současnosti protínají se zakoušením (zkažené, neefektivní, zkorumpované, sociálně intaktní) kapitalistické demokracie. Popis komunistického režimu jako zločinného a zavrženíhodného, jako čehosi cizorodého a zvnějšku vneseného a zdůrazňujícího jeho temné stránky, je na hony vzdálen „kolektivnímu vědomí“ komunistických

voliců. Jejich perspektiva toto pojetí minulosti vylučuje, ba co více, je příkrou polemikou s polistopadovým výkladem dějin komunismu.

Dvě třetiny voličů KSČM si sice přejí obnovení komunistického systému, ale jen pětina se domnívá, že je návrat ke starým pořádkům možný. Relativně nízký podíl těch, chliasticky se přidržujících představy brzkého návratu komunistického panství, může vypovídat mimo jiné o tom, že už jen velice malá menšina voličů strany v sobě udržuje naději na autentickou restauraci „socialismu“ (dvě pětiny elektorátu jej dokonce považují za absolutně vyloučený). Nedoufá již ani převážná část z těch, kteří si jinak návrat komunismu přejí, nedoufají dokonce ani straníci, které také jakoby opouštěla víra v revoluční zítřky – i mezi nimi tři čtvrtiny nepovažují návrat ke komunismu za pravděpodobný či možný [Kunštát 2013: 274-276].

Z naznačeného lze vyvodit jediné. Voliči KSČM, nebo alespoň významná většina z nich, si s podporou této strany nespojuje vizi antisystémové politiky, tím méně reálný a realizovatelný „převrat“, revoluční změnu, návrat před rok 1989, obnovu „starých pořádků“. Zkrátka - ať už použijeme jakýkoliv, vesměs mediálně atraktivní přídomek - většina voličů komunistické strany nevolí své reprezentanty v dychtivém očekávání radikálního systémového zvratu. Neočekávají tedy od „svých“ politiků ani jeho konspirační přípravu a již vůbec ne násilné svržení kapitalistického zlořádu na barikádách. I v tomto ohledu jsou voliči strany jaksi bazálně „konzervativní“: jakkoliv by si většina z nich restaurování minulého režimu a oprášení jeho „výhod“ ve skrytu duše přála, jsou smířeni s daným stavem věcí a jejich identifikace se stranou tak má všechno jiné, jenom ne revoluční založení. Anebo minimálně revoluční esprit této identifikace vyprchal...

KSČM stačí k úspěchu relativně málo. Její „levicový autoritární populismus“ [Šaradín 2002: 12] klade ve své rétorice důraz na sociální otázky a staví se do pozice strany hájící zájmy sociálně nepriviligovaných vrstev. Dodnes představuje specifickou metamorfózu „tradiční ortodoxní komunistické ideologie“ [Bozóki, Ishiyama 2002], byť doplněné o některé „inovativní a demokratické elementy“ [Hanley 2001]. V jen mírně a nezřetelně modifikované podobě opatruje kontinuitu dědictví komunistické mašinérie a k mobilizaci voličů (a případně i k získávání nových voličských segmentů) používá třídně zabarvené autoritářské, sociálně populistické a etnonacionalistické strategie, egalitářské afekty a protestní nálady části veřejnosti vůči etablovaným silám [Fiala, Mareš, Pšeja 2005: 1418; Handl 2008]. Koncentrovaně můžeme konstatovat, že (zejména) v KSČM nachází podporu veškerý protizápadní, antiliberalní i protievropský směr zdejší politiky, respektive politických ambicí části českých občanů.

Nacionalistický prvek v této souvislosti vypíchněme: agenda polistopadové KSČM je systematicky prodchnuta nacionalistickou rétorikou, snad jako svého druhu symbolické potvrzení známé teze Adama Michnika o nacionalismu jako poslední fázi komunismu. Právě národovecký akcent je v myšlení převládající části voličů a členů KSČM nesmírně důležitý. Komplementárně je spolu se svěbytným vztahem k minulosti faktorem, který přesahuje a tematicky rozšiřuje diskutovanou - a mimořádně silnou - třídní linii (a z ní plynoucí politické motivace voličů) a spojuje jinak „třídně“ nespojitelné pozice. Specifiku či - spíše zdánlivou -heterogenost ideové identi-

ty strany koneckonců lze vedle uvedeného dokumentovat například na podpoře, které se ve straně a ve „stranickém“ tisku (Haló noviny) opakovaně dostalo Václavu Klausovi, ale podobně i, také na pozadí reziduálního slavjanofilství, Vladimíru Putinovi a v poněkud jiném duchu třeba i čínské „modernizaci“, která empiricky vzato vskutku nemá mnoho společného s tradičními marxleninskými postuláty spravedlivé „společnosti s lidskou tvářič“. Tyto zdánlivě paradoxní vektory komunistického myšlenkového niveau však narušují jinak dobře fungující třídní argument pouze zdánlivě a ukazují spíše na snahu obsáhnout a politicky zhodnotit všechna myslitelná „kontra-témata“, která s větší či menší intenzitou představují antitezi klíčových pilířů demokratické transformace.

Komunisté – dědicové velkých tradic českého národa?

Název známého spisku Zdeňka Nejedlého může vyvolávat úsměv, ovšem komunisté jsou skutečně dědici jedněch určitých tradic českého národa. Zdá se, že česká variace komunismu vskutku v zásadě naplňovala a naplňuje potřeby a ambice určité nemalé části společnosti. Instinktivní „český komunismus“, lépe řečeno sedimenty autoritářských či antidemokratických hodnot, se zdaleka netýká výhradně komunistického elektorátu. Komunistické myšlenky ani samotný „zločinný režim“ nebyly české společnosti implantovány z Moskvy, ale jsou velmi silnou integrální součástí jedné domácí tradice. Předlistopadový režim - navzdory pohodlnému příběhu, který skrytě vychází z externalizace odpovědnosti za komunismus [Mayer 2009] - jednoduše konvenoval určitým politickým očekáváním, která byla v souladu s převládající hodnotovou výbavou společnosti. Režim samozřejmě nemohl dlouhodobě udržet společnost ve stabilitě jen na základě strachu a represe. Sice donucoval k poslušnosti, ale zároveň disponoval autentickou neodvozenou loajalitou významné části svých „poddaných“, kteří nastolený pořádek dobrovolně přijali – ať už důvody byly psychologické, politické či sociálně-ekonomické (nebo souběh všech). Nezbyvá, nežli spolu s politologem Janem Holzerem [2009: 671] přiznat, že „tuzemský totalitní komunistický systém úspěšně naplnil soudobá systémová a mentální očekávání. Mimo jiné se zhostil povinnosti (ve smyslu existenční podmínky) nabídnout jasnou definici minulosti i budoucnosti. Ba co víc, tato definice byla komplementární k převládajícímu náhledu i hodnotovému zázemí české společnosti.“

V historickém vědomí nemalých výseků české populace (tím méně mezi přívrženci KSČM) často neodhalíme žádnou tragiku a zločiny (nejen) padesátých let, zničené životy, zatrpkllost či uvědomělé motivy viny a výčitek svědomí. Nenajdeme dokonce ani stopy po tiché bezmoci v čase normalizace, tedy (zdánlivě) nejtraumatičtějším a také pro většinu nejsnáze „rozpomínaném“ období existence komunismu. Ten či onen pamětník a účastník žité minulosti (čili soudobých dějin) disponuje vlastním narativem se spontánním vědomím významu. Každý má jinou pravdu, svou pravdu, „totožnou s individuálním příběhem nebo širším kolektivním prožitkem“ [Suk 2003: 17]. „Pravda o komunismu“ je tedy jak vysoce individualizovaná, tak i odvozená od skupinové zkušenosti, každopádně v českém veřejném mínění nesmírně pluralitní.

KSČM je nejvýraznější institucionalizovanou nositelkou někdejší „vládnoucí“ paměti a rozvíjí argumentaci, která je

často v souladu s diskurzem mnoha nekomunistických Čechů. Tento příznak je nesmírně důležitý. Jedním z důvodů odborníků [např. Kubát 2010: 118-119] pro tvrzení, že KSČM lze klasifikovat jako antisystémovou stranu, která podkopává legitimitu pluralitní demokracie, totiž je právě její apologetika předlistopadového režimu v kombinaci s odcizeným vztahem k systémové transformaci po roce 1989. Podrobnější analýza toho, nakolik je explicitní velebení komunistického režimu široce sdíleným stanoviskem současné KSČM, nebo se jedná spíše o ojedinělé a izolované výroky některých radikálních činitelů, a toho, zda představitelé stávající KSČM svou kritiku zaměřují vůči stávajícímu politickému systému en bloc, či zda pouze ne/oprávněně kritizují jeho různé nedostatky či nešvary (aniž by byli nutně zaměřeni na odstranění tohoto systému, tím spíše revoluční cestou!) přesahuje rámec této statě. Výsledky jakkoliv sofistikovaných obsahových analýz stranických dokumentů nebo rétoriky stranických lídrů navíc patrně nemohou přinést rigorózní rozřešení těchto nesmírně složitých otázek, mj. proto, že symptomatickým znakem stran komunistického typu je hojně využívání taktiky „dvoji tváře“, kdy jedna tvář, oficiální, systémově konformní, je určená veřejnosti a „systémovým“ politickým aktérům, druhá, autentická, slouží k neformální interní komunikaci a mobilizaci členů a příznivců.

Závěrem

Ústřední paradox listopadové revoluce je následující: v praktické mocensko-politické re/konstelaci, ale i v rovině občanské mentality vidíme kompromis a výraznou kontinuitu s komunistickým režimem (včetně zachování strany, která ho zosobňovala), v rovině veřejného a politického diskurzu jsme svědky radikálního rozchodu s nedávnou minulostí a rétorického odsouzení celého čtyřicetiletí před rokem 1989 i komunismu obecně (později dokonce právně kodifikovaného).

Zatímco se tedy legitimizační strategie české demokracie a nových politických elit výrazně opírala o jednoznačné odmítnutí komunistické minulosti jako celku, sociologické výzkumy naznačují, že pohled české veřejnosti jako celku na zdánlivě „odvrženou“ minulost je nepoměrně strukturovanější. A určitým viditelným potvrzením tohoto paradoxu je legální existence a hlavně překvapivá životnost nereformované komunistické strany, tedy politického subjektu s rodokmenem v totalitní státostraně se stabilně vysokým počtem „věřících“ i protestních voličů.

Polistopadový režim, navzdory svému antikomunistickému étosu, nalézá uprostřed svého demokratického provozu komunistickou stranu jako neustále aktualizovanou připomínku poraženého nepřítele. Existence KSČM ovšemže nenastoluje žádnou vážnou či myslitelnou možnost obnovy nějaké metamorfózy stalinistické diktatury. Žádný revival „socialistického“ autoritářství není uskutečnitelný. KSČM přesto dlouho

sloužila jako „diagram zla“ a ustavičně obnovovaným gestem distance se re/konstruovala legitimita nového demokratického řádu i zaběhaná podoba politického uvažování a koaliční matematiky. Komunisté se nejenom nesměli bezprostředně podílet na žádné vládě, ale za nepřijatelné bylo považováno také to, aby jakýkoliv kabinet opřel svou existenci o jejich hlas.

Politicky dlouhodobě izolovaná a v převládajícím veřejném diskurzu proskribovaná strana přesto dokázala nalézt své místo ve struktuře konfliktních sociálních linií, když oslovila a politicky integrovala zvláštní „paralelní polis“, sdílející alternativní ideové a „paměťové“ vzorce. Především ale voliči a sympatizanti KSČM zdaleka nejsou hodnotově homogenní skupinou. Figurují mezi nimi jak přesvědčení obhájci komunistické moci, ideologie i historie, tak i lidé bez výraznějšího ideologického zakotvení, kteří v lůně komunistické strany hledají odpovědi na tíživé sociální otázky, jakož i tací, kteří v zásadě sdílejí základní demokratické hodnoty a nevymykají se z profilu levicových voličských táborů sociálnědemokratické či socialistické orientace.

KSČM působí v rámci platných zákonů s úspěchem a dokáže prostřednictvím silného protestního potenciálu své voliče masově mobilizovat prakticky ve všech typech voleb. Navíc komunistické straně nelze upřít schopnost organizovat své sympatizanty ve prospěch jasně artikulovaných postojů vůči důležitým aktuálním otázkám veřejného a politického dění a tím je zapojit do demokratického parlamentního života (resp. utlumovat jejich případné, ostatně dosti pochybné, „revoluční“ úmysly).

Po změně režimu se mnozí domnívali, že komunismus je historický fenomén, ocitnuvší se na „sметиšti dějin“. Prostřednictvím své stranické reprezentace se přesto v plynutí času stal pevnou součástí politického života České republiky. Volby na všech úrovních prokazují, že KSČM dokáže i po téměř 25 letech od Listopadu udržet své pozice, ba i v některých okamžicích získávat nové sympatizanty, především ze sociálně slabých či ohrožených vrstev.

Ačkoliv hlavně na počátku 90. let došlo k několika pokusům o změnu vnějšího nátěru (názvu), programové báze i politické strategie KSČM, k zásadní proměně nedošlo. Síla a stálost elektorátu komunistů (princiálně vyloučena dokonce není ani budoucí voličská expanze) je umožněna a podmíněna nejen přetrvávajícími „tradičními“ rysy KSČM jako antisystémové síly, ale i novými či staronovými prvky reformisticky umírněného, nerevolučního (tj. de facto „konzervativního“) směřování, které se prosazují na úkor (nebo pod balastem) zděděného revolučního náboje [Strmiska 1997: 221–222]. Vysvětlení neutuchající podpory KSČM je zřejmě možné jen s přihlédnutím k oběma uvedeným faktorům a v této souvislosti je třeba vzít v úvahu i fakt, že KSČM volí poměrně široký a dosti různorodě motivovaný sektor levicové voličské klientely.

- Balík, Stanislav. 2005. „Communist Party of Bohemia and Moravia and Its Attitude towards Own History.“ Pp. 140-149 in Lubomír Kopeček (ed.). *Trajectories of the Left. Social Democratic and (Ex-)Communist Parties in Contemporary Europe: Between Past and Future*. Brno: CDK.
- Balut, Aleš, Ladislav Cabada. 2000. „Postkomunistické strany v České republice a Slovinsku.“ *Politologická revue* 6 (1): 60-77.
- Bozóki, András, John T. Ishiyama (eds.). 2002. *The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Bureš, Jan, Jakub Charvát, Petr Just, Martin Štefek. 2012. *Česká demokracie po roce 1989. Institucionální základy českého politického systému*. Praha: Grada.
- Fiala, Petr, Jan Holzer, Miroslav Mareš, Pavel Pšeja. 1999. *Komunismus v České republice. Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM a dalších komunistických organizací v české politice*. Brno: Masarykova univerzita.
- Fiala, Petr, Vít Hloušek. 2003. „Stranický systém České republiky.“ Pp. 13-54 in Petr Fiala, Ryszard Herbut et al. *Středoevropské systémy politických stran. Česká republika, Maďarsko, Polsko a Slovensko*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.
- Fiala, Petr, Miroslav Mareš, Pavel Pšeja. 2005. „Komunisté a jejich strany.“ Pp. 1413-1432 in Jiří Malíř, Pavel Marek (eds.). *Politické strany II. (1938-2004): Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu*. Brno: Doplněk.
- Grzymala-Busse, Anna. 2002. *Redeeming the Communist Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Handl, Vladimír. 2008. „Transformace komunistické strany: Od „strategie levicového ústupu“ k evropeizaci.“ Pp. 91-115 in Adéla Gjuríčová, Michal Kopeček. *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha: Paseka.
- Hanley, Seán. 2001. „Towards Breakthrough or Breakdown? The Consolidation of KSČM as a Neo-Communist Successor Party in the Czech Republic.“ *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 17 (3): 96-116, <http://dx.doi.org/10.1080/714003581>.
- Hloušek, Vít, Lubomír Kopeček. 2008. „Cleavages in the Contemporary Czech and Slovak Politics Between Persistence and Change.“ *East European Politics and Societies* 22 (2): 518-552, <http://dx.doi.org/10.1177/0888325408315833>.
- Hloušek, Vít, Lubomír Kopeček. 2010. *Politické strany. Původ, ideologie a transformace politických stran v západní a střední Evropě*. Praha: Grada.
- Holzer, Jan. 2009. „Totalitní tradice v české politice.“ *Soudobé dějiny* 16 (4): 664-673.
- Hough, Daniel, Vladimír Handl. 2004. „The Post-communist Left and the European Union: the Czech Communist Party of Bohemia and Moravia (KSCM) and the German Party of Democratic Socialism.“ *Communist and Post-Communist Studies* 37 (3): 319-339, <http://dx.doi.org/10.1016/j.postcomstud.2004.06.002>.
- Ishiyama, John, András Bozóki. 2001. „Adaptation and Change: Characterizing the Survival Strategies of the Communist Successor Parties.“ *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 17 (3): 32-51, <http://dx.doi.org/10.1080/714003582>.
- Kárník, Zdeněk, Michal Kopeček (eds.). 2003-2005. *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. I. a V*. Praha: Dokořán.
- Kopeček, Lubomír. 2000. „Radikální levice ve slovenské politice: Komunistická strana a Sdružení dělníků Slovenska.“ *Politologický časopis* 7 (4): 440-460.
- Kopeček, Michal. 2011. „Stigma minulosti. Pouto sounáležitosti. První desetiletí českého polistopadového komunismu.“ Pp. 343-380 in Adéla Gjuríčová, Michal Kopeček, Petr Roubal, Jiří Suk, Tomáš Zahradníček. *Rozdělení minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- Kubát, Michal. 2010. *Politická opozice v teorii a středoevropské praxi*. Praha: Dokořán.
- Kunštát, Daniel. 2013. *Za rudou oponou. Komunisté a jejich voliči po roce 1989*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Linek, Lukáš. 2008. „Kdy vymřou voliči KSČM? K věkové struktuře elektorátu KSČM.“ *Politologický časopis* 15 (4): 318-336.
- Marek, Pavel. 2005. „Komunistická strana Československa.“ Pp. 711-746 in Jiří Malíř, Pavel Marek (eds.). *Politické strany I. (1861- 1938): Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu*. Brno: Doplněk.
- Mayer, Françoise. 2009. *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*. Praha: Argo.
- Pšeja, Pavel. 2005. *Stranický systém České republiky. Politické strany a jejich vývoj 1989-1998*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Putnam, Robert D. 1988. „Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games.“ *International Organization* 42 (3): 427-460.
- Rupnik, Jacques. 2002. *Dějiny Komunistické strany Československa*. Praha: Academia.
- Strmiska, Maxmilián. 1997. „Polarizovaný pluralismus nebo polarizovaný multipartismus?“ *Politologický časopis* 4 (3): 213-230.
- Suk, Jiří. 2003. *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize. Od listopadu 1989 do června 1990*. Praha: Prostor.
- Šaradín, Pavel. 2002. *Volby 2002. Analýza programů a výsledků ve volbách do Poslanecké sněmovny*. Olomouc: Periplum.
- Vlachová, Klára. 2003. „Dynamika pozitivní a negativní stranické identifikace v České republice.“ *Sociologický časopis* 39 (4): 487-508.
- Vlachová, Klára, Blanka Řeháková. 2007. „Sociální třída a její vliv na volební chování.“ Pp. 133-145 in Tomáš Lebeda, Lukáš Linek, Pat Lyons, Klára Vlachová et al. *Voliči a volby 2006*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Wnuk-Lipiński, Edmund. 1994. „Obrat Polska doleva. Sociologická a politická analýza.“ *Sociologický časopis* 30 (4): 413-431.

Zídek, Petr. 2011. „Sekta.“ *Lidové noviny*, 15. 5. 2011.

*Daniel Kunštát dokončil v roce 2005 postgraduální studium politologie na Fakultě sociálních věd UK v Praze. V současné době působí jako analytik Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. a vedoucí katedry politologie vysoké školy CEVRO Institut. Zabývá se parlamentarismem a stranickým systémem první republiky, vztahem médií a politiky, volebním chováním, politickými postoji a hodnotami v kontextu aktuálních otázek českého politického systému. Je mj. autorem publikace *Za rudou oponou. Komunisté a jejich voliči po roce 1989* (2013, SLON). Lze jej kontaktovat na adrese: daniel.kunstat@soc.cas.cz*

poznámky

¹ Medián, tedy střední hodnota věku, činí 61 roků.

² Úbytek členské základny s sebou přináší i významnou redukci stranické infrastruktury, v roce 1992 měla komunistická strana 10 669 základních organizací, v roce 1995 7 030, v roce 1999 5 406, ke konci roku 2010 již jen 3 805 ZO.

³ Tento aspekt byl ještě zvýrazněn po masovém přílivu nových členů po roce 1945.

⁴ Samozřejmě zejména v poslední době se na politické scéně prosazují, existují i další politické formace (především na krajích stranicko-politického spektra), jejichž elektorát u stejného statusového znaku – úrovně vzdělání – vykazuje podobnou strukturu (Hnutí Úsvit přímé demokracie Tomia Okamury či Dělnická strana sociální spravedlnosti).

⁵ Podle veřejně dostupných zdrojů dosahoval k 1. lednu 1989 počet členů a kandidátů komunistické strany čísla 1 701 085 (na území celého Československa, v českých zemích se jednalo asi o milion dvě stě tisíc členů).

Náboženské vyznání v České republice z perspektivy inter- a intragenerační transmise¹

Antonín Paleček, Roman Vido

Religious Affiliation in the Czech Republic from the Perspective of Inter- and Intragenerational Transmission

Abstract: The paper focuses on the intergenerational and intragenerational transmission of religion in the Czech Republic. The authors start from the general statement that self-reported religious affiliation in Czech society continued to decline during the second half of the 20th century. This trend has usually been explained by secularization theory and by specifics of Czech social history, especially with regard to the anti-religious policies of the Communist regime. In their analysis of data from ISSP 2008 – Religion, the authors aim at a more detailed inquiry into the factors responsible for the decrease in self-reported religiosity in the Czech Republic. The results show that the key factor lies in de-conversion, which is not compensated sufficiently by conversion in either type of transmission, inter- or intragenerational.

Keywords: religious affiliation, generations, primary socialization, intergenerational transmission, intragenerational transmission

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.2.12.124>

Náboženství jako typ symbolického univerza zaujímalo v českých zemích, podobně jako jinde v Evropě, historicky významnou společenskou pozici. Zaměříme-li na základní projev institucionalizované religiozity, jímž je přihlášení se k náboženskému vyznání, zjistíme, že jeho míra v české společnosti v průběhu 2. poloviny 20. století výrazně poklesla. Na základě tohoto trendu je současná česká populace považována za jednu z nejsekularizovanějších v Evropě [Hamplová 2008; Václavíková Helšusová, Václavík 2006; Nešpor 2010a; Václavík 2010]. Pozoruhodné zde přitom není jen samotné oslabování společenského významu institucionalizovaného náboženství – s ním se v daném období můžeme setkat ve většině evropských zemí [Halman, Draulans 2006; Pollack 2008; Voas, Doebler 2011] a jeho obecná vysvětlení nabízejí etablované sekularizační teorie [Vido 2011]. Sociologický zájem si zasluhují také mechanismy, jejichž prostřednictvím se institucionalizované náboženství do onoho marginalizovaného postavení během několika desetiletí dostalo.

Chceme-li blíže porozumět vývoji religiozity v populaci, musíme se podrobněji zaměřit na proces její reprodukce (mobility) mezi generacemi. Důvod je zřejmý. Stejně jako populace samotná jsou i jednotlivé její charakteristiky závislé na reprodukci (mobilitě) mezi generacemi v procesu kontinuální populační obměny. Přesněji řečeno se jedná o reprodukci (mobilitu) mezi rodiči a jejich potomky (intergenerační transmise) a následnou reprodukci (mobilitu) primárně socializovaných charakteristik do období dospělosti jedinců (intragenerační transmise) [Lopreato, Hazelrigg 1970; Katrňák 2005, 2008].

Cílem této stati je snaha o zachycení tohoto reprodukčního mechanismu v české společnosti: zjištění míry reprodukce (mobility) religiozity a identifikace některých faktorů, které ji ovlivňují. Reprodukční mechanismus sledujeme u základního indikátoru (tradiční) institucionalizované religiozity: *přihlášení se k náboženskému vyznání*. Vycházíme přitom z předpokladu, že (ne)přihlášení se k náboženskému vyznání reprezentuje

významnou charakteristiku jedincovy identity (resp. sebeidentifikace), jež se odráží v jeho jednání a životních postojích.²

Náboženská socializace

Přetrvávání religiozity ve společnosti se odvíjí od možnosti její reprodukce mezi generacemi [Myers 1996].³ Člověk se nerodí s předem danými názory, hodnotami, postoji či sociálními rolami, ale přichází k nim v procesu *primární socializace*, během něhož si osvojuje již dříve objektivizovaný „svět“ [Berger, Luckmann 1999]. Úspěšnost této reprodukce zásadním způsobem ovlivňuje míru religiozity v dalších generacích [Mueller, Elder 2003; Bader, Desmond 2006]. Primární socializace probíhá standardně v rodině původu, v níž jsou pro dítě nejvýznamnějšími zprostředkovateli rolových vzorců, názorů, postojů, norem a sociálních praktik jeho rodiče. Právě prostředí nukleární rodiny má, vedle vrstevnických skupin, školy či médií, na výchovu dítěte určující vliv [Myers 1996; Sherkat 2003; Nešpor 2010b].

Předávání náboženské víry z rodičů na děti ovšem závisí na řadě faktorů. Patří k nim například intenzita náboženského přesvědčení rodičů [Voas 2003] nebo náboženská homogamie/heterogamie rodičů [Myers 1996; Bader, Desmond 2006]. Sňatek mezi osobami odlišného náboženského vyznání snižuje šanci na účinný přenos z rodičů na dítě [Voas 2003]. Některé výzkumy odhalují také vliv prarodičů (zejména babiček), ačkoli nižší než přímý vliv rodičů [Bengtson et al. 2009], a vzájemné posilování tohoto vlivu, pokud jsou prarodiče i rodiče silně věřící [Copen, Silverstein 2007].⁴

Reprodukce religiozity v podmínkách modernity

Rodina není izolovanou sociální jednotkou, protože socializující rodiče i socializovaní potomci jsou vždy zasazeni do určitých historicko-sociálních podmínek [Mannheim 2007; Roof 2009]. Kontext, v němž se odehrávají primární sociali-

zační procesy ve 2. polovině 20. století, představují (pozdně) moderní společnosti, k jejichž konstitutivním charakteristikám patří zvyšující se rychlost socio-kulturních změn, limitující možnosti mezigeneračního přenosu a podporující fragmentarizaci tradičních sociálních pout a kulturní paměti [Sabe 2007; Guest 2009]. Dopad těchto transformací je obzvláště citelný u tradičního náboženství, k jehož základním prvkům patří „kontinuita paměti“ [Hervieu-Léger 1998]. Náboženská identita přestává být prostřednictvím „tradičních“ institucí církve a rodiny předávána z generace na generaci a stává se častěji předmětem individuální volby. Mladší generace již necítí takový závazek předávání náboženské víry svým dětem, jako tomu bylo u starších generací. Tento trend je zřejmý zejména v západní Evropě [Crockett, Voas 2006; Guest 2009]. Právě v krizi přenosu náboženské víry mezi generacemi je potřeba hledat potenciální příčiny postupující sekularizace.

Kromě obecných parametrů moderních společností je třeba sledovat i vlivy *národního kontextu* příslušné společnosti. Podle Kelleyho a De Graafa působí tento kontextuální efekt zčásti prostřednictvím vystavenosti lidí obecně (ne)náboženské kultuře (případně vládní politice), zčásti díky (ne) náboženské orientaci potenciálních přátel, učitelů, spolupracovníků a partnerů. Důležitá je zároveň vzájemná interakce mezi národním kontextem a rodinným prostředím. Význam náboženského rodinného pozadí stoupá v sekulárních společnostech, zatímco v těch náboženských nabývá na větší váze národní kontext [Kelley, De Graaf 1997]. Důvodem je skutečnost, že se rodiče snaží své děti chránit před vlivy okolního sekulárního prostředí. U sekulárních rodin v náboženských společnostech nepůsobí tento efekt tak silně, neboť sekulární rodiče obvykle nebývají zapálenými ateisty a také často nahlížejí na náboženství jako na zdroj pozitivních morálních hodnot.⁵

Přes společné sekularizační tendence vyvěrající z modernizačních procesů je potřeba reflektovat důležité rozdíly mezi západní a východní částí Evropy. Základní okolnosti vývoje nejen české společnosti 2. poloviny 20. století souvisejí s působením explicitně *protináboženského politického režimu* [Barker 1998; Meulemann 2004]. Během něj docházelo k cílenému útoku na náboženství prostřednictvím oficiální státní ateistické ideologie [Zrinščak 2004], propagované různými komunikačními kanály (vzdělávací systém, hromadné sdělovací prostředky), a souboru politických a institucionálních opatření [Lytle 1998; Ramet 1998]. Jeho konkrétní podoba se v jednotlivých státech lišila, hlavní parametry však vykazují totožné rysy [Gautier 1997; Lytle 1998].⁶

Ve vývoji české (resp. československé) společnosti 2. poloviny 20. století můžeme identifikovat několik fází dopadu vlády komunistického režimu [Tomka 1998a; Zrinščak 2004; Balík, Hanuš 2007]. Až do poloviny 20. století měly v české společnosti silnou pozici křesťanské církve - k některé z nich se v cenzech hlásilo více než 90 % populace [ČSÚ 2003]. Brzy po nástupu komunistické vlády v roce 1948 však docházelo k přímým represím vůči církvím, duchovním a jejich veřejným aktivitám. Komunistická moc převzala kontrolu nad vzdělávacím systémem a obsahem výuky, hromadnými sdělovacími prostředky, organizovanými společenskými aktivitami apod. Přestože od 60. let docházelo k částečnému politickému uvolnění a zmírnění represí, zůstaly církve, náboženské učení i věřící ve společensky marginalizované pozici [Nešpor

2010a]. Až do roku 1989 byl jako jediný oficiální světonázor prosazován marxisticko-leninský materialismus [Fiala, Hanuš 2004; Václavík 2008].

Po pádu komunistického režimu byla obnovena politická demokracie a právní stát, čímž byl umožněn návrat církví a náboženských aktivit do veřejného života. Náboženství se však vracelo do společnosti poznamenané čtyřmi desítkami let ideologického působení komunistické moci [Tomka 1998a, 1999; Barker 1998]. Přestože na pokles religiozity měla výrazný vliv jí prosazovaná sekularizace (ateizace) společnosti, nelze opomíjet dopad již dříve započatých sekularizačních trendů vyvěrajících z obecnějších modernizačních procesů [Fasora, Hanuš, Malíř 2007]. Je tedy potřeba brát v potaz vliv a návaznost obou těchto procesů [Hamplová 2001; Lužný, Navrátilová 2001; Nešpor 2010a; Václavík 2010].

Generační souvislosti transmise religiozity

Analýze časového vývoje religiozity v české společnosti z generační perspektivy se v uplynulých letech věnovalo hned několik sociologických studií [např. Lužný, Navrátilová 2001; Spousta 2002; Řeháková 2009; Laudátová, Vido 2010; Tichý, Vávra 2012; Váně, Lužný, Štípková 2013].⁷

Náboženská sebe-identifikace klesá s věkem, ačkoli nikoliv rovnoměrně. V obou případech jsou přítomny ve vývoji rozpoznatelné dvě zlomové linie. První z nich odděluje respondenty narozené do roku 1941 od následující věkové skupiny (1942-1949), druhá potom tuto skupinu od kohort osob narozených v letech 1950-1957 a mladších věkových skupin. Takováto konstelace naznačuje, že to byli lidé narození mezi léty 1942-1957, kteří byli během svých formativních let nejvíce zasaženi sekularismem komunistického režimu [Lužný, Navrátilová 2001].⁸

Při sledování frekvence návštěv kostela v současnosti a v dětství (věk 12 let) bylo zjištěno, že nejvyšší míra účasti na bohoslužbách se pojí s generací, která prožila část svého dětství během válečných let (tj. narozená ve 30. letech 20. století). Naproti tomu pokles veřejného praktikování náboženství lze zaznamenat u generace, jež vyrůstala mezi léty 1940-1953, a dále mezi respondenty narozenými v období 1960-1968 [Spousta 2002]. „Mladí lidé přestávali navštěvovat kostel především v dekádě kolem roku 1960, kdy bylo dvanáct let lidem narozeným kolem roku 1948. Kolem roku 1970 se prudký propad účasti mládeže v kostele více méně zastavil nebo alespoň silně zbrzdil.“ [Spousta 1999: 79] Pro všechny generace pak platí úbytek návštěvnosti bohoslužeb při srovnání současnosti a doby, kdy bylo respondentům 12 let, přičemž však je tento úbytek nerovnoměrný. U mladších generací (narození po roce 1973) je pokles asi 50 % ve srovnání s osobami narozenými kolem roku 1940, z nichž dnes chodí do kostela pouze 15 % těch, kteří kostel pravidelně navštěvovali ve svém dětství.

Také Laudátová a Vido [2010] potvrzují existenci význačného předělu mezi generacemi narozenými před rokem 1945 a po roce 1945, jež naznačuje očekávaný efekt protináboženského působení poúnorového politického režimu v Československu. Konstatovaný jev se projevuje zejména v případě víry v Boha, náboženské sebeidentifikace, přihlášení se k náboženskému vyznání a návštěvnosti bohoslužeb. Autoři [Laudátová, Vido 2010] zároveň na základě komparace dat ze tří vln EVS v České republice indikovali celkovou stagnaci až pokles míry tradiční religiozity v průběhu uplynulých dvaceti let (1991 -

2008), její mírný nárůst u střední generace (zejména u indikátoru víry v Boha) a částečné utlumení dřívějších výraznějších mezigeneračních rozdílů.

Analýza Řehákové [2009] ukazuje důležitou roli rodičů při zajišťování kontaktu dětí s náboženstvím. Vyrůstání s rodiči, kteří během respondentova dětství projevovali nějakou formou zájem o náboženství, podstatnou měrou zvyšovalo šance respondenta na jeho kontakt s náboženstvím v dospělém věku. U starších generací byl tento vliv obzvláště patrný, s nástupem mladších generací se tato vazba postupně rozvolňuje. Zajímavou roli sehrává v této souvislosti vzdělání; náboženská socializace klesá na účinnosti s vyšší vzdělání, zatímco u osob socializovaných v sekulárním prostředí vede naopak vyšší vzdělání k větší otevřenosti náboženství v dospělém věku.⁹ Co se týče genderového aspektu, šance na transmisi religiozity z rodiče na dítě byla u obou pohlaví zhruba stejná, ovšem u dívek k ní v důsledku jejich častějšího vystavení náboženství v dětství docházelo častěji.

Ze studií Tichého a Vávry [Tichý 2010; Tichý, Vávra 2012], které cílily na specifickou kohortu osob ve věku 30-35 let a jejich rodiče, plyne obecný závěr, že hodnoty spjaté s náboženstvím nepatří v české společnosti mezi ty důležité, přičemž se tento postoj efektivně přenáší z generace rodičů na generaci dětí. Nicméně u těch osob, pro něž má náboženství důležitou roli, se vliv rodičů jeví být podstatným. Týká se to především roviny praktikování víry – při přenosu religiozity z rodičů na děti není příliš určující názor rodičů na důležitost náboženské výchovy, ani jejich náboženská sebedeclarace, ale společná náboženská praxe (tj. v případě tradiční religiozity navštěvování kostela). Zachování tradičního typu náboženské víry, kombinujícího v sobě víru v Boha a pravidelné praktikování takřka není možné bez náboženské výchovy v dětství, jejíž součástí je právě podílení se na náboženskou praxi s rodiči.

Výzkumné hypotézy

Na základě uvedených poznatků lze předpokládat, že úspěšnost reprodukce religiozity v rodině původu (mezigenerační transmisi) bude v pozitivním vztahu s důležitostí, kterou socializující rodiče přikládají náboženství ve svém životě (**hypotéza 1**). Ovšem na straně druhé, každá mezigenerační transmisi probíhá v konkrétních společensko-historických podmínkách. Tyto podmínky se v průběhu 20. století v české společnosti několikrát zásadně změnily. Lze tedy očekávat, že dané proměny systémových podmínek, které působily nejen na socializující rodiče, ale i na socializované potomky, ovlivnily míru mezigenerační reprodukce (**hypotéza 2**).

Po ukončení formativního období se jedinec osamostatňuje a tím i vymaňuje z přímého vlivu rodiny původu. Ovšem to, zda si svoji primárně socializovanou religiozitu či ne-náboženský světový názor udrží i v průběhu dospělosti, může být ovlivněno dalšími faktory, např. sociálním prostředím, ve kterém žije. Je možno uvažovat o vlivu světového názoru partnera [Grotenhuis, Scheepers 2001], který jako jeden z nejvýznamnějších blízkých může ovlivňovat hodnoty i jednání, včetně šance na udržení si primárně socializované religiozity v průběhu dospělosti (**hypotéza 3**). Lze také uvažovat o významu tradice. Její vliv klesá s mírou individualizace jedince [Beck 2004; Pollack 2008]. Proto by měla být míra individualiza-

ce v negativním vztahu s mírou intragenerační reprodukce (**hypotéza 4**).

Výše jsme stručně nastínili možný mechanismus reprodukce religiozity v rámci intergenerační a intragenerační transmisi, spolu s hypotetickým působením vlivů některých potenciálních činitelů. Pokud v kterékoliv z transmisi nedochází k reprodukci v míře 100 %, pak musí zákonitě dojít k procesu mobility, u níž můžeme rozlišit dva typy: Jedinec může během konkrétní transmisi změnit svůj světový názor z ne-náboženského na náboženský a pak hovoříme o procesu *konverze* v této transmisi. Stejně tak však může jedinec během transmisi svůj náboženský světový názor opustit, načež hovoříme o *dekonverzi* [Wright et al. 2011]. Tento metodologicko-konceptuální přístup, který rozlišuje mobilitu dvou typů (směrů), je již delší čas užíván v sociálně stratifikačním výzkumu, v němž se sociální mobilita dělí na její vzestupnou a sestupnou část [viz Katrňák 2005].

Dochází-li v konkrétní transmisi k poklesu religiozity, pak musí být tento pokles zákonitě dán reprodukci < 100 %, kdy v mobilitě (hodnota do 100 % od reprodukce) převyšuje míra dekonverze míru konverze. V takovém případě jsou rozhodující právě hodnoty dekonverzí [srov. Nešpor 2010b: 51]. Hodnoty reprodukce, konverze a dekonverze lze sledovat přímo mezi socializujícími rodiči a jejich potomky v dospělém věku, kdy se tyto potomci stávají potenciálně socializujícími aktéry. Ovšem jak již bylo vysvětleno v teoretické části, transmisi mezi rodiči a jejich potomky ve formativním období (tj. intergenerační) a následná transmisi mezi těmito potomky ve formativním období a jejich dospělosti (tj. intragenerační), bývají zasazeny do rozdílných společensko-historických podmínek, a tedy také ovlivňovány rozdílnými faktory. Proto lze předpokládat, že se hodnoty reprodukce, konverze a dekonverze budou u téhož jedince nebo skupiny v obou transmisi lišit. To také znamená, že například převaha dekonverze nad konverzí (sekularizace) v intergenerační transmisi může být částečně nebo plně kompenzována či dokonce převyšena (desekularizace) převahou konverze nad dekonverzí v následné intragenerační transmisi.¹⁰ Stejně tak se mohou hodnoty mobilitních poklesů daných převahou dekonverze nad konverzí nebo nárůsty dané převahou konverze nad dekonverzí mezi oběma transmisi sčítat. Pro příklad, úbytek podílů respondentů s náboženským vyznáním v průběhu intergenerační transmisi (-10 %) může být v určité míře (5 %) kompenzován nárůstem v průběhu transmisi intragenerační (-10+5=5), nebo také opačně posílen úbytkem (-5 %) v této transmisi (-10+(-5)=-15). Při neustálé generační obměně jsou pak změny v mírách religiozity ve společnosti výsledkem rozdílů mezi hodnotami konverzí a dekonverzí a jejich součtem v obou transmisi.

Data

Tato studie vychází ze sekundární analýzy datového souboru International Social Survey Programme (ISSP) - Religion 2008, který obsahuje odpovědi 1512 respondentů.

Proměnné *deklarované náboženské vyznání respondenta v jeho dětství a dospělosti, deklarované náboženské vyznání jeho rodičů v době respondentova dětství*¹¹ a *deklarované náboženství partnerky/partnera* byly kolapsovány do dichotomických proměnných s kategoriemi „bez náboženského vyznání“ a „s náboženským vyznáním“.¹² V kategorii „s náboženským

vyznáním“ nerozlišujeme mezi náboženskými denominacemi/ konfesemi.¹³

Závislé proměnné

Intergenerační konverze: Potomek byl primárně socializován s náboženským vyznáním, i když měl matku bez tohoto vyznání.¹⁴

Intergenerační dekonverze: Potomek byl primárně socializován bez náboženského vyznání, i když měl matku s tímto vyznáním – nepřevzal tedy vyznání své matky.

Intragerační konverze: Potomek se v dospělosti hlásí k náboženskému vyznání, i když nebyl s tímto vyznáním primárně socializován.

Intragerační dekonverze: Potomek se v dospělosti nehlásí k náboženskému vyznání, i když byl s tímto vyznáním primárně socializován.

Nezávislé proměnné

Homogamie ve světovém názoru: Oba partneři (rodiče) se shodují ve svém světovém názoru - náboženském či nenáboženském.

Náboženská homogamie: Oba partneři (rodiče) se shodují v náboženském světovém názoru. Podle pravidla homogamie touto shodností indikujeme vnímaný význam náboženství v jejich životech [Kalmijn 1991, 1998; Nešpor 2010b]. Opačem je heterogamie, která vypovídá o poklesu této důležitosti.

Pravidelná participace: Četnost participace na bohoslužbách¹⁵ v případech rodičů i potomků byla redukována do dichotomické proměnné s kategoriemi „pravidelná“, tj. alespoň 1x měsíčně, a „nepravidelná“, tj. méně než 1x měsíčně.¹⁶

Individualizace: Míru individualizace indikujeme bydlištěm v obci nad 5000 obyvatel oproti bydlišti v obci s menším počtem obyvatel. Počet obyvatel je vztažen k dichotomii město/venkov.

Věkové kohorty: Pro sledování vlivu zasazení formativního období do společensko-historického kontextu jsme zkonstruovali šest věkových kohort.¹⁷

Pro statistické výpočty bylo užito programu IBM SPSS Advanced Statistic, verze 15. 0. a metody logistické regrese [Řeháková 2000].

Výsledky analýzy

Vzhledem k neustálé generační obměně lidské populace je i současný podíl hlásících se k náboženskému vyznání výsledkem měř reprodukce (mobility) v průběhu intergenerační a intragerační transmise. Každá generace rodičů v určité míře předává generaci svých potomků svůj světový názor - náboženský nebo nenáboženský. Následně tato generace potomků dospívá a jejich primárně socializovaný světový názor může přetrvávat do dospělosti, nebo se také může změnit. Pro popis i vysvětlení sekularizačního nebo desekularizačního procesu je tedy potřeba zjistit, jakých hodnot nabývají reprodukční/mobilní procesy v obou transmisích a hlavně, zda hodnoty dekonverzí převyšují hodnoty konverzí (sekularizace), nebo zda naopak hodnoty konverzí převažují nad hodnotami dekonverzí (desekularizace).

Při sledování míry úspěšnosti reprodukce v rodině původu je třeba rozhodnout, zda tento proces budeme měřit v linii matka-potomek, otec-potomek nebo při vlivu rodičů

obou.¹⁸ V tabulce 1 jsou zobrazeny dva modely. Do 1. modelu (M1) vstupuje jako vysvětlující proměnná pouze světový názor matky a do 2. modelu (M2) pak spolu se světovým názorem matky i světový názor otce. Pokud měl jedinec ve svém formativním období matku hlásící se k náboženskému vyznání (vliv otce zde nesledujeme), pak jsou šance takového potomka na primární socializaci také s náboženským vyznáním 124,6× vyšší (M1) oproti situaci, kdy byl socializován s nenáboženským světovým názorem. Z hodnot šancí v 2. modelu (M2) je dále patrné, že při sledování současného vlivu obou rodičů měl potomek matky s náboženským vyznáním 29,4× vyšší šanci na socializaci s náboženským vyznáním, přičemž otec s náboženským vyznáním zvyšoval tuto šanci 7,5krát. A konečně na základě velmi nízkých hodnot konstant v obou modelech lze říci, že v případě matčina nenáboženského světového názoru (M1) a i v případech nenáboženského světového názoru obou rodičů (M2), je primární socializace jejich potomků s náboženským vyznáním velice málo pravděpodobná.¹⁹

Z hodnot zjištěných v tabulce 1 lze odvodit následující poznatky: Za prvé, pro primární náboženskou socializaci potomka je náboženské vyznání matky výrazně důležitější než náboženské vyznání otce. Za druhé, pokud měl potomek matku nebo oba rodiče s nenáboženským světovým názorem, je pravděpodobnost jeho primární socializace s náboženským vyznáním velice nízká a věcně nevýznamná. Takové nízké hodnoty indikují také nízké hodnoty možných konverzí v průběhu intergenerační transmise. Předpoklad nízké míry konverzí pak dále naznačuje, že pokud potomka nábožensky primárně nesocializovala matka, pak jej takto nesocializoval nikdo jiný. Lze tedy hovořit o nízké síle socializačního vlivu dalších aktérů mimo nukleární rodinu, kterými by mohli být členové širší rodiny (např. prarodiče), zájmové skupiny, vzdělávací systém, masmédiá, náboženská agitace atd.²⁰

Na základě zjištěné převahy primární socializačního vlivu matky oproti otci i dalším potenciálním aktérům se budeme v následných analýzách intergenerační transmise zaměřovat na linii matka-potomek, kdy bude světový názor otce použit jako součást proměnné indikující náboženskou homogamii rodičů.

Změny podílů populace s náboženským vyznáním

Časový průběh změn v podílech současné religiozní (tj. k náboženskému vyznání se hlásící) populace, v podílech této populace v dětství a v podílech jejich matek v tomto období je zobrazen v grafu 1. Je patrné, že všechny tři křivky vykazují trend průběžného poklesu v čase. Před rokem 1949 byli

Tabulka 1. Šance potomka na primární socializaci s náboženským vyznáním v závislosti na světovém názoru rodičů (Logistic Regression, hodnoty Exp(B))

	M1	M2
Matka s náb. vyznáním	124,6	29,4
Otec s náb. vyznáním	-	7,5
Konstanta	0,024	0,019
R ² Nagelkerka	0,593	0,643

Pozn.: M1 n=1359, M2 n=1274. Sig<0,000.
Zdroj: ISSP 2008.

potomci primárně socializováni s náboženským vyznáním v podílu 85 %, poté tento podíl postupně klesal až na hodnotu 19 % v kohortě dětí socializovaných v 90. letech. Pokles podílů osob s náboženským vyznáním v časovém průběhu je patrný i v případě jejich primárně socializujících matek, a to z 89 % na 35 %. A konečně, část současné populace, která byla primárně socializována před rokem 1949, se v současnosti hlásí k náboženskému vyznání v podílu 74 %. Tento podíl klesá až ke kohortě primárně socializovaných v 90. letech na hodnotu 15 %. Je patrné, že u všech věkových kohort převyšují podíly matek vždy podíly jejich potomků ve formativním období a tyto podíly potomků opět převyšují podíly v jejich dospělosti. Nebo opačně nahlédnuto, podíly nábožensky primárně socializovaných potomků jsou nižší oproti podílům jejich matek a podíly těchto potomků v dospělosti jsou opět nižší oproti jejich podílům v jejich formativním období. Takové rozdíly ve výchozích i cílových bodech obou transmisí (matka -> potomek-dítě a potomek-dítě -> potomek v dospělosti) svědčí o mobilních procesech v obou transmisích, v nichž hodnoty dekonverzí v obou transmisích musely převýšit hodnoty konverzí, a to o hodnoty rozdílů mezi křivkami v grafu 1. Vyšší hodnoty dekonverze oproti konverzi, v konkrétní transmisii i v jejich součtu v obou transmisích, pak následně dokládají probíhající proces sekularizace.

Křivky časových průběhů však také nejsou souběžné, rozdíly v procentuálních podílech se v čase mění. Potomci, jejichž formativní období spadá před rok 1949, byli primárně socializováni s náboženským vyznáním v podílu 85 %, což je hodnota o -4 % nižší ve srovnání s populací jejich matek (89-85=-4). V následující kohortě, primárně socializované v 50. letech, se tento rozdíl mezi podíly matek a jejich potomků zvyšuje na hodnotu -13 % (82-79=-13) a v kohortě, jež byla socializačně formována v 60. letech, narůstá na hodnotu -24 %. Tento rozdíl zůstává u obou následujících kohort stabilní a na hodnotu -17 % klesá až u kohorty poslední, tj. u osob primárně socializovaných po roce 1989. Nárůst těchto rozdílů v čase dokládá zesilující proces sekularizace v rámci intergenerační transmisie v období od 40. do 80. let a jeho mírné oslabení v 90. letech.

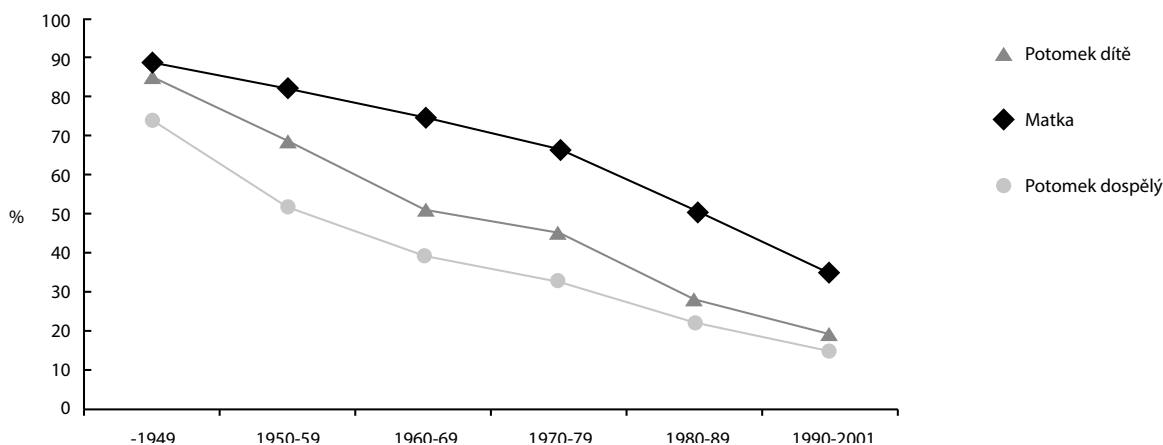
Rozdíly v podílech osob deklarujících náboženské vyznání v současnosti a ve formativním období (intragenerační tran-

smise) jsou také u všech věkových kohort záporné. Při sledování této transmisie ovšem časové období nevypovídá o společensko-historickém zasazení této transmisie, ale o časovém intervalu, který proběhl mezi formativním obdobím a současností s ohledem na věk respondentů.²¹ Je možno uvažovat pouze o možném vlivu zasazení formativního období na míru intragenerační mobility, tedy o potenciálním vlivu primárně socializovaných dispozic na tuto transmisii.

Již v tomto okamžiku lze na základě záporných rozdílů v obou transmisích hovořit o procesu sekularizace v dimenzi deklarovaného náboženského vyznání. Tento sekularizační proces je v grafu 1 vyjádřen klesajícím trendem křivek výchozích i konečných stavů obou transmisí, tj. matek, jejich potomků v dětství a těchto potomků v dospělosti. V průběhu času tak klesají podíly matek s náboženským vyznáním, které jsou nejvýznamnějším primárně nábožensky socializačním aktérem (viz tabulku 1). Tento trend ovlivňuje i podíly primárně nábožensky socializovaných potomků. Tyto klesající podíly potomků s vyznáním pak opět klesají během dospělosti, ve které se tito potomci stávají potenciálně primárně socializujícími rodiči, čímž se začarovaný kruh reprodukce náboženského vyznání v procesu generační obměny uzavírá. Lze to formulovat i následovně: klesají podíly matek s náboženským vyznáním, tyto klesající podíly předávají své náboženské vyznání pouze části svých potomků (<100 %) a tyto nižší podíly potomků s náboženským vyznáním se opět snižují do věku dospělosti, v němž navazuje další cyklus, kdy se dospělí potomci stávají rodiči a tedy socializačními činiteli svých potomků. Souhrnně řečeno, pokaždé dochází k reprodukci pouze určitého podílu osob z předchozího podílu osob s náboženským vyznáním, důsledkem čehož jsou narůstající hodnoty mobilních poklesů, a tím i zesilující proces sekularizace. Pro podrobnější popis mechanismu mobilních změn je třeba uvažovat i o jednotlivých částech mobilních toků, tj. o hodnotách dekonverzí a konverzí a zvláště jejich rozdílu.

Pro příklad intergenerační transmisie zopakujme: *intergenerační reprodukce* je nižší než 100 %, což je dáno rozdílem mezi podíly matek a jejich potomků s náboženským vyznáním. Dále, pokud je míra intergenerační reprodukce <100 %, pak muselo dojít k *mobilitě*, která může vykazovat dva směry. Za

Graf 1. Podíly osob s náboženským vyznáním v dětství a dospělosti a jejich matek s náboženským vyznáním

Pozn.: Počet případů: Potomek-dítě=1459, potomek-dospělý=1468, matky= 1349. Sig<0,000.
Zdroj: ISSP 2008.

prvé, potomek v procesu primární socializace nereprodukoval náboženské vyznání své matky, tj. došlo k *intergenerační dekonverzi*. Za druhé, potomek mohl být primárně socializován s náboženským vyznáním, ale toto vyznání nepřevzal od matky, která se k náboženskému vyznání nehlásila. V takových případech došlo k *intergenerační konverzi*. Intergenerační transmisí je možno také zapsat následujícím jednoduchým vzorcem:

$$pp = pm - pd + pk$$

pp – podíl potomků s náboženským vyznáním

pm – podíl matek s náboženským vyznáním

pd – podíl dekonvertovaných potomků

pk – podíl konvertovaných potomků

V případě, že podíl dekonvertovaných převyšuje podíl konvertovaných ($pd > pk$), pak dochází k procesu sekularizace. V opačném případě, kdy je podíl dekonvertovaných nižší než podíl konvertovaných ($pd < pk$), dochází k procesu desekularizace. Také je třeba připomenout, že procesy dekonverze a konverze představují procesy *mobilitní*, ke kterým může docházet pouze tehdy, pokud se intergenerační reprodukce nachází na hodnotě $< 100\%$. Na stejném principu lze konstruovat i vzorec pro transmisí intragenerační, tedy s využitím podílů dekonvertovaných a konvertovaných mezi formativním obdobím (dětstvím) a dospělostí jedince, případně vzorec, ve kterém by byly zahrnuty hodnoty obou transmisí.

Je třeba si uvědomit, že potomci primárně nábožensky či nenábožensky socializovaní v jednom časovém období v dalším období dospívají, potenciálně zakládají rodiny a dostávají se do rolí primárně socializujících rodičů (matek), kteří mohou svůj náboženský nebo nenáboženský světový názor opět předávat svým potomkům. Pro uchování náboženského vyznání v čase, tedy v procesu neustálé generační obměny, jsou tedy podstatné míry dekonverze a konverze v obou transmisích. (resp. zda míra dekonverze převyšuje míru konverze, nebo naopak míra konverze převyšuje míru dekonverze).

Dekonverze a konverze

Z průběhů křivek v grafu 1 byly v dimenzi deklarovaného náboženského vyznání zjištěny rozdíly mezi podíly matek, potomků ve formativním období a těchto potomků v jejich dospělém věku. Tyto rozdíly vypovídají o mobilitních procesech v obou transmisích, které se skládají z částí dekonverze a konverze. Je tedy třeba zjistit hodnoty těchto dvou částí mobilitních procesů.

Pokud chceme sledovat hodnoty konverzí, pak musíme do analýzy vstoupit i část populace, která se k náboženskému vyznání nehlásí, tj. je nutno sledovat světový názor jedince. Důvod je zřejmý - pokud například u jedince v průběhu intragenerační transmisí došlo k procesu konverze, pak se tento jedinec ve své dospělosti hlásí k náboženskému vyznání, ačkoliv byl primárně socializován bez tohoto vyznání. V tabulce 2 jsou uvedeny procentuální podíly těch osob ze současné dospělé populace, které v určité transmisí reprodukovaly světový názor nebo prošly konverzí či dekonverzí.

Jak je z tabulky 2 patrné, reprodukovala současná česká populace v intergenerační transmisí (linie matka-potomek) světový názor v podílu 83,1 %. Procesem dekonverze, kdy nebylo přejato náboženské vyznání matky, prošlo 16,1 % a opačně konvertovalo 0,8 % populace. Změny podílů osob s náboženským vyznáním v této transmisí jsou tedy přede-

vším výsledkem míry dekonverze, podíl konvertovaných nelze považovat za věcně významný.²² Přesněji řečeno, podíl dekonvertovaných mnohonásobně převyšuje podíl konvertovaných; míra konverze zde kompenzuje jen malý zlomek míry dekonverze. V následné transmisí intragenerační došlo k reprodukci světového názoru v podílu 87,1 % populace, procesem dekonverze prošlo 11 % a procesem konverze 1,9 % populace. To znamená, že v obou transmisích hodnoty dekonverzí výrazně převyšují hodnoty konverzí, a generační obměna populace tak má sekularizační důsledky. V dalších analýzách sekularizačního procesu je proto na místě zaměřit se primárně na hodnoty dekonverzí v obou typech transmisí i následně pátrat po jejich příčinách. Nízké hodnoty konverzí nelze považovat za věcně významné, s ohledem na jejich nízkou míru s nimi nelze ani bezproblémově statisticky pracovat, a proto budou z dalších analýz vypuštěny.

Intergenerační dekonverze v časovém průběhu

V grafu 1 byly znázorněny nižší podíly potomků s náboženským vyznáním ve formativním období ve srovnání s podíly jejich matek. Tyto rozdíly jsou dány především hodnotami dekonverzí (viz tabulku 2), jež by bylo možno vysvětlit jednak působením protináboženské politiky komunistického režimu, jednak probíhajícím procesem modernizace, kdy se však odolnost rodin vůči těmto sekularizačním tlakům může lišit v závislosti na pocíťované důležitosti náboženství v životech primárně socializujících rodičů. V grafu 2 jsou zobrazeny hodnoty pravděpodobností intergenerační dekonverze v důsledku zasazení formativního období do společensko-historických podmínek. V 1. modelu (M1) jsou vyjádřeny hodnoty pravděpodobností dekonverze (nepřevzetí vyznání matky) pouze v závislosti na zasazení této transmisí do společensko-historických podmínek. Do 2. modelu pak vstupuje i světový názor otce. Protože z důvodu intergenerační dekonverze do těchto modelů vstupují jen potomci, kteří měli matky s náboženským vyznáním, pak otec bez náboženského vyznání indikuje náboženskou heterogamii rodičů a otec s náboženským vyznáním náboženskou homogamii rodičů.²³

První křivka (M1) zobrazuje pravděpodobnost intergenerační dekonverze, tj. procentuální podíly potomků, kteří nereprodukovali vyznání své matky. Hodnota této pravděpodobnosti byla u primárně socializovaných před rokem 1949 5 %, v další kohortě vzrostla na 13 %, v kohortě 60. a 70. let narostla na 28 % a v posledních dvou kohortách (80. a 90. léta) vykazuje další nárůst na hodnotu 41 %. Tento nárůst vypovídá o procesu sekularizace v průběhu intergenerační transmisí, který však není zcela lineární. Je možné si všimnout, že pravděpodobnost dekonverze u osob primárně socializovaných

Tabulka 2. Podíly reprodukce světového názoru, dekonverze a konverze náboženského vyznání v obou transmisích (hodnoty v %)

	Reprodukce	Konverze	Dekonverze
Intergenerační	83,1	0,8	16,1
Intragenerační	87,1	1,9	11,0

Pozn.: Intergenerační n=1352, intragenerační n= 1450. Sig<0,000.
Zdroj: ISSP 2008.

v 50. letech se oproti osobám socializovaným v předchozím období přibližně ztrojnásobuje, v kohortě 60. let se oproti 50. letům zdvojnásobuje, v následující kohortě se nezvyšuje, opět narůstá v kohortě 80. let, a to asi 1,5×, a v kohortě poslední je opět stabilní. V konfrontaci se společensko-historickým kontextem, do něhož je námi sledovaný proces dekonverze zasazen, by bylo možno uvažovat o vlivu protináboženské/proticírkevní politiky v období komunistické státní moci. Nelze ovšem také opomíjet probíhající proces modernizace a detradicionalizace. Je nutno předpokládat možnost souběžného vlivu obou faktorů [např. Hamplová 2001].

Dále je patrné, že po nástupu komunistické strany k moci (1948) se pravděpodobnost dekonverze ztrojnásobila, v období částečného uvolnění (60. léta) se nezvyšovala, což platí také o éře po pádu komunistického režimu. Bylo by možno namítnout, že se dekonverze nezvýšila ani v období normalizace (70. léta) ve srovnání s dekádou předcházející.²⁴ Zde je ovšem třeba předpokládat, že vliv změn společensko-politických podmínek se projevuje jen pozvolna, protože působí vůči již zavedeným způsobům myšlení, postojům atd., které mohou vykazovat určitou míru setrvačnosti.

Další dvě křivky v grafu 2 zobrazují hodnoty pravděpodobnosti intergenerační dekonverze, kdy do modelu vstupuje i světový názor otce. Protože model zahrnuje pouze potomky, kteří měli matky s náboženským vyznáním, pak přítomnost náboženského vyznání u otce indikuje náboženskou homogamii rodičů²⁵ a nepřítomnost naopak náboženskou heterogamii. Je patrné, že potomek nábožensky homogamních rodičů (M2b) měl ve všech obdobích nižší pravděpodobnost dekonverze oproti potomkovi s rodiči heterogamními i oproti modelu 1, v němž sledujeme pouze vliv zasazení procesu dekonverze do konkrétního časového období. Dále je patrné, že křivky pravděpodobnosti intergenerační dekonverze dané pouze časovým zasazením (M1) i křivky zobrazující tyto pravděpodobnosti v případech nábožensky homogamních rodičů (M2b) vykazují podobné změny v čase.²⁶

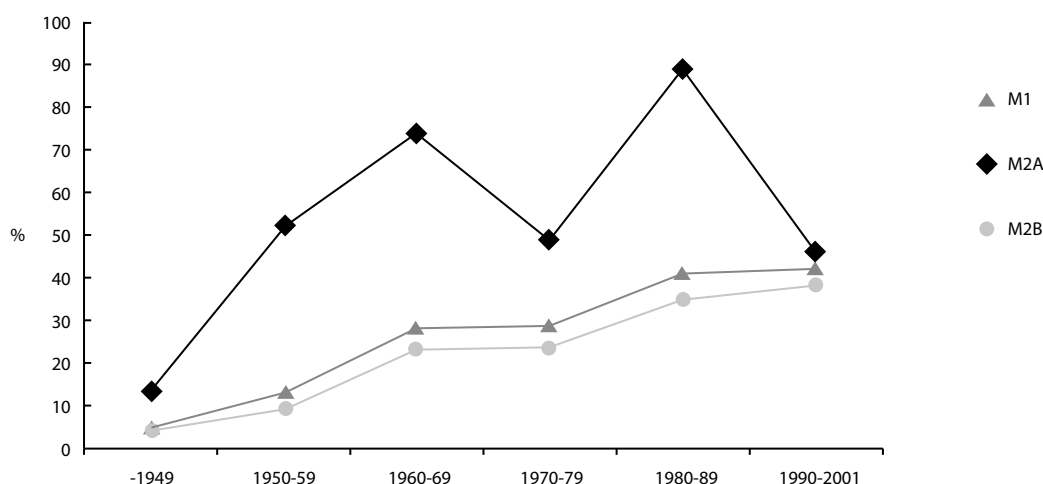
V souhrnu můžeme uvést, že pravděpodobnost intergenerační dekonverze narůstá po nástupu komunistické totalitní moci a tento nárůst se snižuje v období uvolnění a poté až po obnově demokracie. Rodiny s nábožensky homogamními rodiči byly ovšem od nástupu komunistického režimu až po jeho pád vždy odolnější vůči dekonverzi svých potomků oproti rodičům nábožensky heterogamním. Lze tedy konstatovat, že proces sekularizace, daný mírami intergenerační dekonverze, vychází ze tří faktorů. Jednak protináboženské politiky komunistického režimu (viz nárůst křivek M1 a M2), z již probíhajícího procesu modernizace (viz jen stabilita a ne pokles v období uvolnění a po pádu komunistického režimu) a z vyšší odolnosti vůči sekularizačním tlakům u nábožensky homogamních rodičů. Sekularizační vlivy (bez rozlišení komunistického režimu či procesu modernizace) se tedy setkávaly s rozdílným odporem v návaznosti na pocítovanou důležitost náboženství v rodině, kdy míru této důležitosti indikujeme náboženskou homogamii rodičů.

V předcházející části textu byly interpretovány hodnoty grafů 1 a 2, v nichž se časové průběhy hodnot obou grafů navzájem liší, což je potřeba vysvětlit. Vezměme si příklad: v grafu 1 byl v kohortě -1949 zjištěn podíl matek s náboženským vyznáním 89 %. Těchto 89 % tvoří 100 % matek pro potenciální dekonverzi jejich potomků, jejichž podíl je v této kohortě 85 %. Proto platí vzorec $85/(89/100)=95,5$ % reprodukce, z něž plyne $100-95,5=0,45$ % dekonverze. Tento podíl dekonvertovaných (vyjádřený procentuální pravděpodobností dekonverze) je v grafu 2 u kohorty -1949 zobrazen v křivce M1. V grafu 1 byly sledovány podíly osob s náboženským vyznáním, tedy stavy, zatímco v grafu 2 se pozornost zaměřovala na podíly dekonvertovaných, tedy na procesy, které k daným stavům vedly.²⁷

Význam náboženství v životech rodičů

V grafu 2 jsme sledovali pravděpodobnosti dekonverze v závislosti na společensko-historickém kontextu, v němž byl jedinec

Graf 2. Hodnoty pravděpodobností intergenerační dekonverze v závislosti na společensko-historickém zasazení a náboženské homogamii rodičů (hodnoty pravděpodobností v %)

Pozn.: M1 n=915, Likelihood Ratio=84,8, sig=0,000. M2 n=867, Likelihood Ratio=122,2, sig=0,000.
Zdroj: ISSP 2008.

socializován, i vlivu pocíťované důležitosti náboženství v životech jeho rodičů. Tato důležitost byla indikována náboženskou homogamii rodičů. Míra náboženské homogamie však nemusí být jediným možným indikátorem síly tohoto vztahu; je možno uvažovat i o účasti rodičů na kolektivních náboženských obřadech (bohoslužbách). Také je potřeba reflektovat možný rozdílný důraz na primární náboženskou socializaci u dcer a synů. Hodnoty síly vlivů těchto faktorů jsou při rozlišení pohlaví socializovaného potomka zobrazeny v tabulce 3.

V tabulce 3, stejně jako v grafu 2, indikuje náboženské vyznání otce náboženskou homogamii rodičů, protože matky s náboženským vyznáním jsou součástí vysvětlované proměnné *Intergenerační dekonverze*. Pokud tedy dcera vyrůstala v rodině s nábožensky homogamními rodiči, pak byla její šance na dekonverzi 0,2× nižší oproti nábožensky heterogamním rodičům. V případě syna je tato šance vyšší 0,26krát. Pokud matka ve formativním období svého potomka pravidelně (alespoň 1x měsíčně) participovala na bohoslužbách, pak šance na dekonverzi jejich dcer klesají 0,09× a šance synů 0,23krát. Participace otce snižuje tyto šance u dcer 0,24× a synů 0,31krát.

Z těchto hodnot poměrů šancí lze vyvozovat následující: Vnímaná důležitost náboženství v případě obou rodičů (indikovaná jejich náboženskou homogamii) i náboženské chování těchto rodičů (indikováno pravidelnou participací) snižuje šance na dekonverzi jejich potomka od náboženského vyznání matky v případech dcer výrazně silněji oproti synům. Dále, nejsilnějším faktorem snižujícím šanci na dekonverzi se jeví být pravidelná participace matky, a to u dcer (0,09×). Druhý nejsilnější faktor představuje náboženská homogamie rodičů, a to opět v případech jejich dcer. Takovéto výsledky jsou v souladu s dřívějšími závěry empirických prací, které zjistily silnější důraz na náboženskou primární socializaci dcer oproti synům [Hamplová 2011]. A konečně, šance na dekonverzi potomka od matčina náboženského vyznání klesají více s pravidelnou participací matky ve srovnání s participací otce. I u tohoto faktoru lze tedy hovořit o silnějším vlivu matky oproti otci. Vliv otcova světového názoru se projevuje především skrze náboženskou homogamii rodičů. V souhrnu je tedy možné konstatovat, že v průběhu intergenerační transmise dekonvertují dcery oproti synům v nižší míře a dekonverze je negativně ovlivňována (brzděna) pocíťovanou důležitostí náboženství v životech rodičů i jejich aktivním náboženským chováním.

Intragegenerační dekonverze

Po ukončení formativního období se sice jedinec vymaňuje z přímého vlivu své rodiny původu, ale do dospělosti vstupuje nejen se svým primárně socializovaným vztahem k náboženství, ale i dispozicemi, a také se dostává do dalších interakcí, tedy do sféry vlivu dalších faktorů.

Z modelu v tabulce 4 můžeme zjistit, že šance na dekonverzi v dospělém věku jsou 0,3× nižší v případě jedince, který byl v dětství veden k pravidelné participaci na náboženských obřadech. Zde můžeme uvažovat o vlivu důrazu, který rodiče v případě svého potomka kladli na jeho primární náboženskou socializaci a utváření jeho náboženské identity, jenž ovlivňuje tohoto jedince i v dospělosti. Šance na dekonverzi jsou 0,1× nižší, pokud příslušný dospělý jedinec žije s partnerem s náboženským vyznáním. Takový partnerův světový názor se ukazuje být dokonce silnějším determinantem ve srovnání s vlivem primární náboženské socializace. Je však třeba zdůraznit, že

Tabulka 3. Šance na intergenerační dekonverzi dcer a synů v závislosti na náboženské homogamii rodičů a jejich náboženském chování (hodnoty Exp(B))

	Dcera	Syn
Otec s nábož. vyznáním	0,2	0,26
Matka s pravidel. participací	0,09	0,23
Otec s pravidel. participací	0,24	0,31
R ² Nagelkerka	0,422	0,295

Pozn.: Dcery n=460, synové n=329. Sig<0,03.
Zdroj: ISSP 2008.

v datovém souboru nejsou obsaženy žádné proměnné, které by mohly indikovat, zda došlo prvně k párovému výběru ovlivněnému náboženským vyznáním nebo ke změně světového názoru jednoho z partnerů až v průběhu jejich soužití.

Šance na dekonverzi v dospělosti jsou 0,3× nižší u žen a 2,6× vyšší v případě bydliště v obci nad 5000 obyvatel. Velikostí obce je zde indikována míra individualizace, proto je možno konstatovat, že s nárůstem individualizace narůstají také šance na intergenerační dekonverzi. Poslední zde sledovanou vysvětlující proměnnou představuje nedůvěra k církvím, která zvyšuje šance na dekonverzi 3,8krát. Tato hodnota může naznačovat vliv individuálního postoje, který však sám v určité míře může pravděpodobně podléhat vlivu primární socializace, světového názoru partnera atd.

Závěr a diskuze

V této stati jsme představili metodologický postup, který umožňuje popsat a vysvětlit obecně potvrzovaný proces sekularizace v české populaci 2. poloviny 20. století. Praktický analytický příklad užití této metodologie se zaměřil na jeden z projevů tradiční formy religiozity - deklaraci náboženského vyznání. Změny v podílech osob deklarujících toto vyznání jsme sledovali i vysvětlovali v rámci intergenerační a intragegenerační transmise.

Závěrem lze konstatovat, že ani v jedné z transmisí nebylo náboženské vyznání v populaci plně reprodukováno a že podíly dekonvertovaných vždy výrazně převyšovaly podíly konvertovaných. Z této převahy vyplývá pokles podílů osob s náboženským vyznáním, tedy proces sekularizace. Velice nízké, zanedbatelné velikosti konverzí v průběhu intergenerační transmise pak svědčí o absenci primárně nábožensky socializujících aktérů mimo nukleární rodinu. To znamená, že pokud svého potomka nábožensky nesocializovala matka, pak tak - ve významnější míře - neučinil nikdo jiný. Stejně tak byly velice nízké hodnoty konverzí zjištěny i v rámci intragegenerační transmise, kdy lze opět uvažovat o nepřítomnosti dalších faktorů, které by dospělého jedince ovlivnily směrem ke konverzi k náboženskému vyznání.

Proces sekularizace české populace je tak dán v prvé řadě mírami dekonverzí v obou transmisích. Možné příčiny těchto dekonverzí můžeme spatřovat jednak v působení protináboženské politiky komunistického režimu, jednak v účincích probíhajícího procesu modernizace. Uvedené sekularizační tlaky však byly bržděny významem, který mělo náboženství v životech socializujících rodičů. Můžeme tedy konstatovat,

Tabulka 4. Hodnoty šancí na dekonverzi v průběhu intragenerační transmise v závislosti na vybraných faktorech (hodnoty Exp(B))

	Exp(B)	Sig
Pravidelná participace v dětství	0,322	0,001
Partner s nábož. vyznáním	0,131	0
Pohlaví (žena)	0,299	0,001
Obec >5000 obyvatel	2,582	0,006
Nedůvěra k církvím	3,802	0

Pozn.: R² Nagelkerka=0,445. N=136
Zdroj: ISSP 2008

že proces dekonverze je na jedné straně pozitivně ovlivňován sekularizačními tlaky ve společnosti, ale na druhé straně zpomalován pocíťovaným významem náboženství v životě a vlivem rodinných tradic.

Výrazná převaha hodnot dekonverzí nad konverzemi v obou transmisích má pro proces sekularizace i další důsledky. Všechny matky nepředávají své náboženské vyznání potomkům v jejich formativním období a, jak ukazují zanedbatelné hodnoty intergenerační konverze, tak nečiní nikdo jiný. Podíl

potomků s náboženským vyznáním je tak vždy nižší oproti podílu matek s tímto vyznáním. Následně se podíl těchto potomků s vyznáním v důsledku výrazné převahy dekonverzí nad konverzemi opět snižuje. Takže dospělí potomci, jejichž podíl je z důvodů dekonverzí nižší oproti jejich matkám, se stávají rodiči a tuto sníženou míru religiozity opět plně nepředávají svým potomkům. V neustálé obměně generací je tak stále méně a méně rodičů s náboženským vyznáním, protože tyto podíly v průbězích obou transmisí z důvodu převahy dekonverzí nad konverzemi oproti předchozí generaci klesají.

Zde představený metodologický postup by bylo možno použít i při sledování dalších dimenzí religiozity - například participace na bohoslužbách nebo víry v boha. Podmínku takového zkoumání představuje dostupnost příslušných proměnných v datových souborech, které by indikovaly danou dimenzi religiozity u rodičů, u jejich potomků v jejich formativním období (dětství) a v jejich dospělosti. Přínosné poznatky by mohlo nabídnout také srovnání reprodukčních a mobilitních procesů v obou transmisích v České republice a jiných zemích, ať už s podobnou, či rozdílnou (moderní) historií. Právě případné odlišnosti ve společensko-historických podmínkách by mohly ukázat rozdílnou sílu vlivů jednotlivých sekularizačních a desekularizačních faktorů.

literatura

- Bader, Christopher D., Scott A. Desmond. 2006. „Do as I Say and as I Do: The Effects of Consistent Parental Beliefs and Behaviors Upon Religious Transmission.“ *Sociology of Religion* 67 (3): 313–329, <http://dx.doi.org/10.1093/socrel/67.3.313>.
- Balík, Stanislav, Jiří Hanuš. 2007. *Katolická církev v Československu 1945-1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Barker, Eileen. 1998. „State Imposed Secularism: Yet Another Dimension?“ Pp. 191-210 in Rudi Laermans, Bryan R. Wilson, Jaak Billiet (eds.). *Secularization and Social Integration. Papers in Honor of Karel Dobbelaere*. Leuven: Leuven University Press.
- Beck, Ulrich. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bengtson, Vern L., Casey E. Copen, Norella M. Putney, Merrill Silverstein. 2009. „A Longitudinal Study of the Intergenerational Transmission of Religion.“ *International Sociology* 24 (3): 325-345, <http://dx.doi.org/10.1177/0268580909102911>.
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Copen, Casey E., Merrill Silverstein. 2007. „Transmission of Religious Beliefs across Generations: Do Grandparents Matter?“ *Journal of Comparative Family Studies* 38 (4): 497-510.
- Crockett, Alasdair, David Voas. 2006. „Generations of Decline: Religious Change in 20th-Century Britain.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 45 (4): 567–584, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-5906.2006.00328.x>.
- ČSÚ. 2003. „Úvod.“ [online] *Náboženské vyznání obyvatelstva* [cit 28. 8. 2011]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/l5bkwa3>.
- Fasora, Lukáš, Jiří Hanuš, Jiří Malíř (eds.). 2007. *Sekularizace českých zemí v letech 1848-1914*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Fiala, Petr, Jiří Hanuš. 2004. „Katolická církev a totalitarismus v českých zemích.“ Pp. 9-25 in Petr Fiala, Jiří Hanuš (eds.). *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Gautier, Mary L. 1997. „Church Attendance and Religious Belief in Postcommunist Societies.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 36 (2): 289-296, <http://dx.doi.org/10.2307/1387559>.
- Grotenhuis, Te Manfred, Peer Scheepers. 2001. „Churches in Dutch: Causes of Religious Disaffiliation in the Netherlands, 1937-1995.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 40 (4): 591-606, <http://dx.doi.org/10.1111/0021-8294.00079>.

- Guest, Mathew. 2009. „The Reproduction and Transmission of Religion.“ Pp. 651-670 in Peter B. Clarke (ed.). *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Halman, Loek, Veerle J. R. Draulans. 2006. „How Secular is Europe?“ *The British Journal of Sociology* 57 (2): 263-288, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2006.00109.x>.
- Hamplová, Dana. 2001. „Institucionalizované a neinstitucionalizované náboženství v českém poválečném vývoji.“ *Soudobé dějiny* 8 (2-3): 294-311.
- Hamplová, Dana. 2008. „Čemu Češi věří: dimenze soudobé české religiozity.“ *Sociologický časopis* 44 (4): 703-723.
- Hamplová, Dana. 2011. „Náboženství a pohlaví: Proč jsou ženy zbožnější než muži?“ *Sociologický časopis* 47 (2): 297-323.
- Hervieu-Léger, Danièle. 1998. „The Transmission and Formation of Socioreligious Identities in Modernity. An Analytical Essay on the Trajectories of Identification.“ *International Sociology* 13 (2): 213-228, <http://dx.doi.org/10.1177/026858098013002005>.
- Iannaccone, Laurence R. 2003. „Looking Backward: A Cross-National Study of Religious Trends.“ *Working Paper*. George Mason University: Center for Study Public Choice.
- Kalmijn, Matthijs. 1991. „Shifting Boundaries: Trends in Religious and Educational Homogamy.“ *American Sociological Review* 56 (6): 786-800, <http://dx.doi.org/10.2307/2096256>.
- Kalmijn, Matthijs. 1998. „Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends.“ *Annual Review of Sociology* 24: 395-421, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.395>.
- Katrňák, Tomáš. 2005. *Třídní analýza a sociální mobilita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Katrňák, Tomáš. 2008. *Správně volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kelley, Jonathan, Nan Dirk De Graaf. 1997. „National Context, Parental Socialization, and Religious Belief: Results from 15 Nations.“ *American Sociological Review* 62 (4): 639-659, <http://dx.doi.org/10.2307/2657431>.
- Laudátová, Marie, Roman Vido. 2010. „Současná česká religiozita v generační perspektivě.“ *Sociální studia* 7 (4): 37-61.
- Lopreato, Joseph, Lawrence E. Hazelrigg. 1970. „Intragenerational versus Intergenerational Mobility in Relation to Sociopolitical Attitudes.“ *Social Forces* 49 (2): 200-210, <http://dx.doi.org/10.2307/2576520>.
- Lužný, Dušan, Jolana Navrátilová. 2001. „Religion and Secularization in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 85-98.
- Lytle, Paula F. 1998. „Religion and Politics in Eastern Europe.“ Pp. 304-329 in Pedro S. Ramet (ed.). *Eastern Europe. Politics, Culture and Society since 1939*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mannheim, Karl. 2007. „Problém generací.“ *Sociální studia* 4 (1-2): 11-44.
- Meulemann, Heiner. 2004. „Enforced Secularization – Spontaneous Revival? Religious Belief, Unbelief, Uncertainty and Indifference in East and West European Countries 1991 – 1998.“ *European Sociological Review* 20 (1): 47-61, <http://dx.doi.org/10.1093/esr/20.1.47>.
- Mueller, Margaret M., Glen H. Elder. 2003. „Family Contingencies Across the Generations: Grandparent-Grandchild Relationships in Holistic Perspective.“ *Journal of Marriage and Family* 65 (2): 404-417, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2003.00404.x>.
- Myers, Scott M. 1996. „An Interactive Model of Religiosity Inheritance: The Importance of Family Context.“ *American Sociological Review* 61 (5): 858-866, <http://dx.doi.org/10.2307/2096457>.
- Nešpor, Zdeněk R. 2010a. *Příliš slábi ve víře. Česká ne/religiozita v evropském kontextu*. Praha: Kalich.
- Nešpor, Zdeněk R. 2010b. „Rodina/domácnost jako náboženská skupina v procesu transformace.“ *Lidé města / Urban People* 12 (1): 31-60.
- Pollack, Detlef. 2008. „Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings.“ *Social Compass* 55 (2): 168-186, <http://dx.doi.org/10.1177/0037768607089737>.
- Ramet, Sabrina P. 1998. *Nihil Obstat. Religion, Politics, and Social Change in East-Central Europe and Russia*. Durnham: Duke University Press.
- Roof, Wade Clark. 2009. „Generations and Religion.“ Pp. 616-634 in Peter B. Clarke (ed.). *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Řeháková, Blanka. 2000. „Nebojte se logistické regrese.“ *Sociologický časopis* 36 (4): 475-492.
- Řeháková, Blanka. 2009. „Náboženská socializace v dětství a zájem o náboženství v dospělosti.“ Pp. 76-87 in Dana Hamplová, Blanka Řeháková. *Česká religiozita na přelomu století (Sociologické studie 09-02)*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Sabe, Jordi C. 2007. „The Crisis in Religious Socialization: An Analytical Proposal.“ *Social Compass* 54 (1): 97-111, <http://dx.doi.org/10.1177/0037768607074155>.
- Sherkat, Darren E. 2003. „Religious Socialization. Sources of Influence and Influences of Agency.“ Pp. 151-163 in Michele Dillon (ed.). *Handbook of the Sociology of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spousta, Jan. 1999. „České církve očima sociologických výzkumů.“ Pp. 73-90 in Jiří Hanuš (ed.). *Náboženství v době společenských změn*. Brno: MPÚ Masarykova univerzita.
- Spousta, Jan. 2002. „Changes in Religious Values in the Czech Republic.“ *Sociologický časopis* 38 (3): 345-363.
- Tichý, Radek. 2010. „Socializace v rodině – případ náboženství a s náboženstvím spjatých hodnot.“ Pp. 57-64 in Michaela Šmídová, Martin Vávra (eds.). *Hodnotová a sociální reprodukce v rodině: první výsledky z výzkumu dvou generací*. Praha: CESES FSV UK.
- Tichý, Radek, Martin Vávra. 2012. *Náboženství z jiného úhlu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Tížik, Miroslav. 2011. *Náboženstvo vo verejnom živote na Slovensku. Zápasy o ideový charakter štátu a spoločnosti*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.

- Tomka, Miklos. 1998a. „Contradictions of Secularism and the Preservations of the Sacred. Four Contexts of Religious Change in Communism.“ Pp. 177-189 in Rudi Laermans, Bryan R. Wilson, Jaak Billiet (eds.). *Secularization and Social Integration. Papers in Honor of Karel Dobbelaere*. Leuven: Leuven University Press.
- Tomka, Miklos. 1998b. „Coping with Persecution: Religious Change in Communism and in Post-Communist Reconstruction in Central Europe.“ *International sociology* 13 (2): 229-248, <http://dx.doi.org/10.1177/026858098013002006>.
- Tomka, Miklos. 1999. „Marginalizace a opozice jako motivy izolacionismu a konzervatismu východoevropského kato-licismu.“ Pp. 91-109 in Jiří Hanuš (ed.). *Náboženství v době společenských změn*. Brno: MPÚ Masarykova universita.
- Václavík, David. 2008. „Český ateismus ve dvacátém století. K vývoji a institucionalizaci v letech 1948-1989.“ *Soudobé dějiny* 14 (2-3): 470-485.
- Václavík, David. 2010. *Náboženství a moderní česká společnost*. Praha: Grada.
- Václavíková Helšusová, Lenka, David Václavík. 2006. „Institucio-nalizovaná podoba religiozity a její projevy v České republi-ce v letech 1989-2000.“ *Religio* 14 (2): 173-191.
- Váně, Jan, Dušan Lužný, Martina Štípková. 2013. „Traditional and Alternative Religiosity in Contemporary Czech Republic: A Comparison of Age Groups.“ Pp. 184-203 in Karl Baier, Franz Winter (eds.). *Altern in den Religionen/Ageing in Religi-on*. Münster: LIT.
- Vido, Roman. 2011. *Konec velkého vyprávění? Sekularizace v soci-ologické perspektivě*. Brno: Centrum pro studium demokra-cie a kultury.
- Voas, David. 2003. „Intermarriage and the Demography of Se-cularization.“ *The British Journal of Sociology* 54 (1): 83-108, <http://dx.doi.org/10.1080/0007131032000045914>.
- Voas, David, Stefanie Doebler. 2011. „Secularization in Europe: Religious Change between and within Birth Cohorts.“ *Reli-gion and Society in Central and Eastern Europe* 4 (1): 39-62.
- Wilson, John, Darren E. Sherkat. 1994. „Returning to the Fold.“ *Journal for the Study of Religion* 33 (2): 148-161, <http://dx.doi.org/10.2307/1386601>.
- Wright, Bradley R. E., Dina Giovanelli, Emily G. Dolan, Mark E. Edwards. 2011. „Explaining Deconversion from Christianity. A Study of Online Narratives.“ *Journal of Religion & Society* 13: 1-17.
- Zrinščak, Siniša. 2004. „Generations and Atheism: Patterns of Response to Communist Rule Among Different Gene-rations and Countries.“ *Social Compass* 51 (2): 221-234, <http://dx.doi.org/10.1177/0037768604043008>.

Zdroje dat

International Social Survey Programme. 2008. Sociologický datový archiv Sociologického ústavu AV ČR

Antonín Paleček vystudoval magisterský program oboru sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu sociologie. Lze jej kontaktovat na adrese: palecek.email@seznam.cz

Roman Vido působí jako odborný asistent na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Věnuje se sociologii náboženství a sociologickým teoriím. Je autorem monografie *Konec velkého vyprávění? Sekularizace v sociologické perspektivě* (Brno: CDK, 2011). Lze jej kontaktovat na adrese: vido@mail.muni.cz

poznámky

- ¹ Tato stať vznikla v rámci řešení grantu GA ČR GA14-01948S Kontinuita a diskontinuita v náboženské paměti v České republice.
- ² Jsme si vědomi omezení a komplikací, které tento přístup obnáší. Současně nepopíráme možnost nebo užitečnost jinak koncipovaných sociologických analýz, jež by se věnovaly analýze jiných složek či indikátorů religiozity.
- ³ Nejedná se samozřejmě o jediný faktor. Náboženská skladba populace závisí nejen na generační reprodukci, ale např. také na faktoru migrace.
- ⁴ Data ze standardních kvantitativních výzkumů religiozity z českého prostředí neumožňují tuto souvislost náležitě zkoumat. Ani naše ana-lýza proto roli prarodičů nezahrnuje.

- ⁵ Kelley a De Graaf [1997] výslovně uvádějí, že studie, které opomíjejí ná-boženský kontext příslušné národní společnosti, vedou při své snaze o zachycení důležitosti rodičovské socializace k zavádějícím výsled-kům.
- ⁶ Dodejme, že konstatováním této skutečnosti nemíníme redukovat vysvětlení současné náboženské situace v ČR na důsledky působení komunistického režimu. V tomto smyslu reflektujeme kritiku, kterou vznesl např. Tížik [2011]. „Komunistický faktor“ nicméně představuje při zkoumání námi vymezené problematiky důležitý činitel, který není možné opomíjet či podceňovat.

- ⁷ Zatímco Lužný s Navrátilovou [2001], Spousta [2002] i Laudátová s Videm [2010] pracují s daty z EVS 1991, 1999 či 2008, užívají Řeháková [2009] a Tichý s Vávrou [2012] údaje z projektu ISSP 1998 a 2008 (druzí jmenovaní pracují primárně s daty z českého výzkumu „Distinkce a hodnoty 2008“). Co se týče analýzy kohort, aplikují jednotliví autoři odlišné kategorizace respondentů podle věku, což v konečném důsledku přináší odlišné výsledky.
- ⁸ Pro tuto interpretaci hovoří i Tomkova analýza [Tomka 1998 b].
- ⁹ Jak autorka upozorňuje, v případě jedinců s vyšším vzděláním je aktuální náboženská víra jedince často výsledkem volby spíše než plodem přenosu rodinné tradice z rodiče na potomka [Řeháková 2009].
- ¹⁰ Jsme si vědomi mnohovýznamovosti pojmů sekularizace a desekularizace. V tomto textu jich užíváme v jednoduchém, deskriptivním smyslu. Sekularizace tak odkazuje k procesu oslabování religiozity, zatímco desekularizace označuje proces, v němž religiozita v populaci posiluje.
- ¹¹ Výpovědi o náboženském vyznání respondenta a jeho rodičů v čase jeho dětství mohou podléhat určitému zkreslení v důsledku nutnosti vzpomínat na skutečnosti časově vzdálené (zejména u starších osob). Přesto pokládáme daný postup za legitimní. Validita restrospektivních indikátorů byla úspěšně testována například v Iannaccone [2003].
- ¹² Jednalo se o proměnné q20, q21, q22, q23 a s26 v kategoriích: římskokatolické; československé evangelické; československé husitské; ostatní křesťanské; ostatní mimokřesťanské a žádné.
- ¹³ Důvod této naší volby je dvojitý: 1) podíl věřících mimo dominantní římskokatolické (ŘK) vyznání je v české populaci velmi malý (v censu 2001 se k náboženskému vyznání mimo ŘKC hlásilo necelých 6 % z celkové populace), z čehož plyne i velmi omezený počet mezidenominačních/mezikonfesionálních přesunů (konverzí); 2) z hlediska procesu sekularizace je klíčový posun mezi skupinami „s vyznáním“ a „bez vyznání“.
- ¹⁴ Jak uvádíme dále v textu, z dřívějších výzkumů [např. Wilson, Sherkat 1994] je zřejmé, že primárně nábožensky socializační vliv matky je výrazně silnější oproti otci. Tento fakt potvrzují i data z Tabulky 1.
- ¹⁵ Proměnné q24, q25, q26 a s27 s kategoriemi: nikdy; méně než jednou ročně; asi jednou nebo dvakrát za rok; několikrát za rok; asi jednou za měsíc; 2 až 3 krát za měsíc; skoro každý týden; každý týden a několikrát za týden.
- ¹⁶ Dotazník ISSP nabízí u otázky po četnosti participace na náboženských obřadech 9 variant odpovědí. Naše volba kritéria participace alespoň 1x měsíčně vyjadřuje kompromis mezi striktní (katolickou) normou (každý týden) a tzv. sváteční návštěvností (několikrát za rok).
- ¹⁷ Věkové kategorie jsou konstruovány dle věku respondenta 11 let, protože dotazník ISSP 2008 obsahuje otázku q26 – Jak často jste navštěvoval(a) náboženské obřady, když Vám bylo 11 nebo 12 let?
- ¹⁸ Model 1 zahrnuje jako vysvětlující proměnnou pouze matčin světový názor, v Modelu 2 jsou zastoupeny světové názory obou rodičů.
- ¹⁹ Hodnoty konstant jsou hodnotami pravděpodobnosti socializace potomka s náboženským vyznáním v případech, kdy jsou vysvětlující proměnné na hodnotách svých referenčních kategorií, tj. matka bez vyznání (M1) a oba rodiče bez vyznání (M2). Tyto hodnoty (0,024 a 0,019) můžeme považovat za věcně nevýznamné.
- ²⁰ Aktéři mimo nukleární rodinu mohli případně ovlivňovat primární socializaci prostřednictvím vlivu na rodiče.
- ²¹ Pro sledování vlivu generačního zasazení na intragenerační transmisí, tj. pro užití kohortní analýzy, nejsou pro ČR dostupná kvantitativní data sebraná před rokem 1990.
- ²² Nízká míra intergenerační konverze vyplývá již z nízkých hodnot konstant v tabulce 1.
- ²³ V návaznosti na koncept homogamie indikujeme náboženskou homogamii význam, který mělo náboženství v životech rodičů. Proto je 2. model rozdělen na dvě části: pravděpodobnost dekonverze v případech nábožensky heterogamních rodičů (M2a) a v případech nábožensky homogamních rodičů (M2b).
- ²⁴ Přiřazení respondenta do věkové kohorty je indikováno jeho věkem 10 let. Ovšem dotazníková otázka se ptá po náboženském vyznání v dětství. Proto nelze indikovat přesné hranice mezi sousedními kohortami.
- ²⁵ Připomeňme, že podle pravidla homogamie indikujeme náboženskou homogamii rodičů význam, který mělo náboženství v jejich životech.
- ²⁶ Absolutní četnosti potomků s otci bez náboženského vyznání jsou v některých kohortách <5, proto považujeme křivku M2a spíše za informativní a nebudou interpretovány její přesné hodnoty.
- ²⁷ Do vzorce nebyly zahrnuty podíly konvertovaných pro jejich nízké hodnoty, a tedy i věcnou nevýznamnost.

K počátkům veřejného mínění: Historicko-sociologická studie

Kateřina Soukalová

Towards the Origins of Public Opinion: A Historical-sociological Study

Abstract: The article focuses on the development of terms which were used in antiquity and Middle Age Europe to denote public opinion (*fama*, *existimatio*, *opinio* in Ancient Rome, *fama publica*, *communis opinio* in the Middle Ages etc.). Particular attention is paid to the distinction made in Roman public life between a *fama*, which represented common opinion, and a *rumor*, which meant undervalued and unreliable opinion of the plebs. The medieval term *fama*, more often *fama publica*, referred to a local information network or mechanism of collective evaluation of individuals' esteem. It was also an important part of court proceedings. Both historic eras were concerned with rumor in today's sense of the word, which often comprised or underlaid common opinion.

Keywords: opinion, *fama*, rumor, Middle Ages' law, Roman public

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.2.12.125>

Ačkoliv pro veřejné mínění není ustálena žádná obecně přijímaná definice, nejčastěji je myšleno ve smyslu souhrnu názorů a hodnocení, které členové společnosti veřejně vyjadřují k určitému tématu. Veřejné mínění je chápáno jako produkt veřejnosti, tedy specifické skupiny vymezené vztahem k určitému tématu či společenskému problému [Reifová 2004: 144]. O takovýchto pojetích lze však uvažovat až od 18. století v souvislosti se společenskými změnami¹, se vznikem veřejné sféry, která poskytovala prostor ke kritické veřejné diskuzi. Ovšem i před vznikem dnešního termínu „veřejné mínění“ existovala označení pro jevy, které se v některých charakteristikách současnému konceptu veřejného mínění podobaly. Z toho vyplývá otázka, zda i tyto jevy lze považovat za veřejné mínění. Šubrt [2006: 16] ukazuje, že na tuto otázku různými způsoby odpovídají modernistická a primordialistická teorie. První říká, že veřejné mínění se objevuje až s moderní společností, druhá oponuje, že samotný fenomén veřejného mínění je mnohem starší, přestože se jeho chápání proměňovalo. Přístup primordialistický, z něhož vychází i tento příspěvek, vidí veřejné mínění jako jev, který existoval vždy, neboť jakékoliv jeho pojetí a výrazy jej označující pokaždé spojovala jejich podstata, tedy sdílené stanovisko – obvykle mnoha jedinců – a jejich hodnocení v prostředí určité komunity nebo společnosti.

Veřejné mínění v historické perspektivě

Studium veřejného mínění v historické perspektivě s sebou pochopitelně přináší problém komparace: fenomén jako takový byl historicky odlišně hodnocen a vnímán, stejně tak i jeho koncepty či termíny jej označující. Podle Jackoba [2007: 294] tak existují čtyři odlišné historické koncepty veřejného mínění, které jsou spjaty s různými historickými etapami. První, tradiční koncept představuje intelektuální historii veřejného mínění od antiky po osvícenství. Druhým je klasický koncept (či koncept elit) související s rozvojem moderních demokracií v 18. století. Třetím je pak koncept masy či davu, který se

rozvinul s industriální revolucí v 19. století a čtvrtý empirický koncept je představován moderními empirickými výzkumy.

Lazarsfeld [1957: 39] odlišuje moderní empirickou tradici výzkumu veřejného mínění od klasické, tedy od normativnějšího politického přístupu, který se objevil na počátku 18. století. Tvrdí, že pouze klasický koncept se vědecky a explicitně zabýval veřejným míněním, jeho koncepty i termíny jej označujícími. V návaznosti na tuto klasifikaci Noelle-Neumannová [1993: 221–233] uvádí, že veřejné mínění jako ideová a kritická instituce charakterizovaná schopností politického uvažování je mnohem starším konceptem. Rozlišuje normativní elitní koncept (tedy v podstatě Lazarsfeldovu klasickou tradici, kdy pouze dobře informovaní jedinci jsou schopni veřejné diskuze s rozumnými argumenty) a sociálně-psychologický koncept sociální integrace, v němž rozumí veřejnému mínění jako nástroji sociální kontroly, která zajišťuje sociální stabilitu a integraci. V tomto konceptu pak veřejné mínění získává svou sílu ve společnosti z podstaty toho, že jedinci mají sklon chovat se tak, jak si myslí, že by se ve společnosti chovat měli, aby od ní nebyli izolováni. Noelle-Neumannová tak ukazuje, že veřejné mínění je fenomén reprezentující nepsané právo od počátku lidské historie [Noelle-Neumann 1993].

Výše představené konceptualizace naznačují, že fenomén veřejného mínění lze sledovat v historické perspektivě, aniž bychom se soustředili pouze na současný termín. Cílem tohoto příspěvku je proto představit pojmy a koncepty, které ve starověku a středověku označovaly jevy připomínající některými aspekty současný fenomén veřejného mínění, a prozkoumat jejich význam, zejména v souvislosti se společenskou situací dané doby. V průběhu sledovaného časového úseku se totiž měnily pojmy, i když některé jejich významové aspekty zůstávaly nepozměněny, nebo naopak stejná slovní označení postupně získávala odlišné významy. Stěžejním výrazem, který sloužil jako označení dnešního veřejného mínění, byla *fama*². Objevil se prvně u Římanů³ a ve významu veřejného mínění byl používán do 16. století, kdy byl nahrazen pojmem *opinio*. Výraz *fama* postupně nabýval i různých jiných, mno-

hem širších významů, a právě proto se příspěvek věnuje tak rozsáhlému historickému období – sleduje přitom nejen samotný pojem *fama*, ale také další související koncepty a označení.

Následující dvě kapitoly přináší průřez vnímáním pojmu *fama* u Římanů, kde se konceptualizace tohoto pojmu měnila v závislosti na společenské vrstvě. Ta totiž určovala, jaké mínění bude označeno jako hodnotné či nehodnotné. Následně se pak text zabývá tím, jakou roli a moc mělo mínění v římské společnosti. Ve čtvrté a páté kapitole sledujeme pojem *fama* v právních reflexích autorů středověkých sum až k jeho pozici klíčového konceptu středověkého práva, jeho moci a vlivu na společenský život jedinců. Šestá kapitola pak poukazuje na to, že právě v této oblasti vliv konceptu *fama* upadá a v tomto období také pojem *fama* ve smyslu veřejného mínění mizí.

Mínění ve starověkém Římě: *fama* a *existimatio*

„I o pověsti a veřejném mínění říkají jedni, že je to souhlas obce a jakoby veřejné svědectví, druzí, že jsou to zprávy z nejistého pramene, které mají svůj původ v zlomyslnosti a za svůj vzrůst děkují lehkověrnosti a mohou postihnout každého, i člověka zcela nevinného, zásluhou lstivosti osobních nepřátel rozšiřujících nepravdy.“ (V.3)

Citát z Quintilianových *Základů rétoriky* poukazuje na stěžejní výrazy, jimiž bylo označováno obecné mínění u Římanů. Quintilianus mluví o veřejném mínění (*fama*) i o pověsti (*rumor*). Výraz *fama* sám sice považoval za veřejné mínění, nicméně poukazuje na to, že mnozí ho chápou jako formu shody mezi občany a veřejným svědectvím, jiní ho naopak považují za vágní a neautentické mluvení, které má původ ve zlém vůli a šíří se díky důvěřivosti.⁴ *Fama* měla dalekosáhlou moc a vliv na každodenní sociální život, vyjadřovala souhlas občanů ohledně určitého tématu, veřejnou a obecně přijímanou verzi informace.

Fama má určitou souvislost s důležitým pojmem *existimatio*, který označoval pověst jedince či mínění ostatních o něm (např. *existimatio bona* ve smyslu dobré reputace), a to nejčastěji (podobně jako pojem *fama*) v souvislosti s politickou mocí a řečnickou obratností. Oba pojmy tedy nabývaly různých významů v různých kontextech. *Existimatio* je navíc vnímáno jako adekvátní synonymum pro *opinio*, které v nejstarších pramenech nenalezneme. Mimo jiné lze tento pojem pravděpodobně nahradit pojmy *consensus hominum*, *sensus hominum* nebo *fama*, popřípadě *fama populi*⁵ či *fama nominis Romani*⁶ [Yavetz 1974: 36, 47; Pina Polo 2010: 75].

Abel Henry Jones Greenidge [1894] vysvětluje *existimatio* skrze definici Kallistrata, na níž později navazovalo středověké právo, tedy jako veřejnou čest ve smyslu toho, co pozdější právní oblast nazývala statusem, stavem neporušené důstojnosti prokázané právem a zvyky. Je také zřejmé, že *existimatio* nemůže sám jedinec ovlivnit, naopak je jím ovlivňován, aniž by byl zahrnut do procesu jeho utváření. Zneuctěním (ať už čest označujeme pojmem *existimatio* nebo *fama*), vzniká *infamia*, tedy zahanbení, ztráta veřejné cti, z čehož je vidět, že *existimatio* bylo pojímáno jako čest, reputace. Pro hanbu a její ekvivalenty uvádí Greenidge [1894: 4] taktéž termíny *famae damnium* či *detrimentum fame*.

Jakmile byl jedinec v římském právu označen jako *infames* nebo *famosus* (hanebný, ostudný, bez právní cti), byla mu odeprána legální práva a privilegia, která měli jiní římsští občané. V Římě tak *fama* neovlivňovala jen veřejnou reputaci, ale také předurčovala sociální a právní status. *Infamia* byla považována za morální pokárání jednotlivých členů komunity vyslovené kompetentní autoritou za činy, které spáchali, či způsob života, který vedli. Toto pokárání zahrnovalo diskvalifikaci určitých práv ve veřejné i právní sféře [Edwards 1993]. Člověk mohl být usvědčen na základě veřejného mínění ještě předtím, než byl jednoznačně a explicitně obviněn soudem, a pro soudce mohlo být obtížné zprostit viny člověka odsouzeného skrze veřejné svědectví, *existimatio omnium* či *publicum testimonium*.

Cicero používá pojmy *fama* a *existimatio* shodně, na což poukazuje Greenidge [1894] i Zvi Yavetz [1974]. Oba se také shodují, že význam těchto slov byl blízký dnešnímu termínu veřejné mínění. Nicméně Thomas Habinek [1998: 185] mezi těmito pojmy vidí značné rozdíly – *fama* vyjadřuje to, co druzí říkají o konkrétní osobě, *existimatio* poukazuje spíše na to, jak druzí soudí jedince podle sociálních standardů. Podle Habineka [1998] oba pojmy pocházejí již z dřívější doby s tím, že *fama* byla to, co lidé říkají (*farí*), tedy jejich mínění o určité osobě, a *existimatio* vyjadřovalo jejich ocenění. Yavetz kritizuje za to, že v antických záznamech hledá namísto původních významů moderní koncepty veřejného mínění.

Yavetz [1974: 49] upozorňuje, že není vhodné pojem *fama* vnímat jako a priori založený na fámách či zvěstech. Oba pojmy, *existimatio* a *fama*, je však těžké jednoznačně vyložit, neboť se v pramenech objevují jak ve smyslu fámy, lži, nepravdy, tak i ve smyslu mínění, veřejného i osobního, ve smyslu dobrého jména či reputace konkrétního jedince.⁷ Zdá se, že Cicero byl zřejmě prvním, kdo používal *existimatio*⁸ pro označení jevu, který dnes nazýváme veřejné mínění⁹. Před Ciceronem byl tento pojem používán velmi zřídka, zřejmě kvůli své souvislosti se specifickým žánrem – rétorikou, která byla typickým prostředkem ovlivňujícím *existimatio*.

Šíření mínění: *contiones* vs. *circuli*

Formování obecného mínění o jedinci bylo ve starověkém Římě ovlivněno mnoha faktory a šířilo se jak skrze psaná média, tak i ústně. Pozitivně i negativně psaná propaganda existovala v menší či větší míře vždy, více případů lze nalézt v pozdní republice, zvláště kolem občanské války mezi Caesarem a Pompeiem, či v pozdějším období, kdy byly šířeny pomlouvačné letáky proti veřejně činným osobám, letáky či básně psané na sebeobranu či pro pomluvu. Názory v psané formě se šířily spíše mezi elitou, sloužily k ovlivňování jejího stávajícího mínění a mezi plebs většinou nepronikly, neboť ten k nim jednak neměl přístup, jednak neuměl číst [Pina Polo 2010: 76]. Psané formy tak mohly ovlivňovat mínění aristokracie, největší roli ve vytváření obecného mínění však hrál ústní přenos. V době Ciceronově se techniky obstarávání informací rozvinuly ve specializovanou aktivitu. Oficiální publikace určené pro úředníky se proměnily v denní noviny *Acta Diurna* [Bernays 1961: xi]. Ty se pak za Julia Caesara rozšířily a sloužily nejenom pro pravidelné zveřejňování oficiálních a úředních zpráv, státních a dvorských událostí, ale byly v nich publikovány i novinky a informace ze soukromí významných osobností.

Fámy byly šířeny tak zvanými *susurratores* (našeptávači). *Susurratores* či *subrostrani* (totožný, ale vzácně používaný termín) byli lidé s nízkým sociálním statutem, kteří trávili čas zahálením u Fóra, nejdůležitějšího informačního uzlu celého Říma. Fámy mohly zřejmě vznikat tak, že *susurratores* odposlechli to, o čem řečníci přednášeli, reinterpretovali si to dle svého uvážení v zájmu vlastním či vybraných politických skupin, případně zasadili do jiného kontextu, nebo položili důraz na nepodstatný detail a vydávali svou verzi za mínění celého města. Jejich četné kontakty s jinými členy městského plebsu zvyšovaly efektivitu šíření fám [Pina Polo 2010].

V Římě existovaly skupinky zvané *circuli*, od jejichž názvu je odvozen termín *circulatores* pro šířitele zpráv, kteří měli podobnou funkci jako zmínění *susurratores*. *Circuli* představovaly malé skupinky osob, které se scházely, aby rozpravovaly o určitých tématech. *Circuli* se vyskytovaly ve všech společenských vrstvách a profesních skupinách, ale do popředí zájmu se dostávaly pouze *circuli* plebsu, jež byly dávány do souvislosti s formováním nebezpečných fám [O'Neill 2003: 145]. Livius ve svých *Dějínách* udává několik příkladů, kdy byl senát nucen konfrontovat se s *circuli*¹⁰. Členové senátu, řečníci i politici považovali *circuli* za něco nebezpečného a snažili se před nimi chránit tím, že vše vyvraceli, vysvětlovali či uváděli na pravou míru na veřejných shromážděních, *contiones*.

Sám Cicero poukazyval na malou moc politiků vůči fámám (*rumores, fabula ficta, sermones*¹¹) a na to, že existence fám a klevet může mít vliv na obecné mínění. Tyto termíny byly chápány v přímém kontrastu se seriózními promluvami senátorů (*contiones*). Senátoři a obecně vyšší vrstva společnosti tedy o informacích a názorech *circuli* neměla valné mínění. Výraz *sermo*¹² pro ně znamenal něco jako pokleslé zprávy, zkreslené či nepravdivé, ve skutečnosti to ovšem byly fámy v dnešním slova smyslu. Několikrát *circuli* podrobili kritice například Livius či Cicero, který v souvislosti s *circuli* mluví o promluvách lidu hanlivě jako o *plebeius sermo*¹³, Livius pak o *circulus sermo*¹⁴ a *plebis rumores*¹⁵.

Je tedy zřejmé, že Římané byli v přístupu k mínění občanů spíše skeptičtí. Neodsuzovali veřejné mínění celkově, ale věřili, že největší hodnotu a váhu má v oblasti politiky, například při rozhodování o státních záležitostech či v souvislosti s popularitou vůdců. Cicero věděl, že mínění římského lidu má moc kontrolovat politiky a že jeho autorita by měla být respektována. Sám Cicero, stejně jako jiní, se nezaobíral veřejným míněním systematicky, ale pouze v kontextu dalších záležitostí, tedy například v souvislosti s fámami šířícími se v Římě i po celém impériu, když popisoval reakce římského lidu na různé politiky a jejich chování nebo když vyjadřoval své rozčarování z nepřátelské kritiky [Jackob 2007: 295]. Samotný Cicero svým výrokem v *Řeči na obhajobu herce Quinta Roscia* „*Sic est vulgus: ex veritate pauca, ex opinione multa aestimat*“ [in Latinské citáty 2009], tedy že jen zlomek záležitostí je lidem posuzován podle pravdy, ale většina podle mínění, dokazuje, že mínění (*opinio*) běžných občanů mělo nevalnou hodnotu a bylo dáváno do kontrastu s pravdou.¹⁶ *Opinio* používá Cicero i na jiných místech, například *omnium opinione* či *opinio populi Romani* použil v *Řečech proti Verrovi* (I.2), aby poukázal na nepřátelský přístup římského lidu k senátorům, kteří byli skrze veřejné mínění vnímáni jako předpojatí a zkorumpovaní. Podle Cicerona veřejné mínění funguje jako veřejný soudní tribunál chování jedinců, sociálních skupin či institucí [Jackob

2007: 299]. Cicero je taktéž považován za prvního, kdo použil soudobý termín veřejné mínění, tedy *publicam opinionem* [Noelle-Neumann 1993: 227].

Důležitou roli fám v politickém prostředí dokládá i rétorický manuál *Rétorika pro Herennia* [Rhet. Her. 2.12 citováno in Pina Polo 2010: 80] z 1. století, kde je tomuto problému věnována samostatná kapitola, která čtenářům předkládá návod, jak by se měly fámy řečnickým umem vyvracet. Autor poučuje čtenáře, že fámy nikdy nevznikají náhodou a že ve specifických případech se také může stát, že je nikdo nevyvrací, protože jsou pravděpodobně pravdivé. Pokud je člověk již očerněn nějakými fámami či klevetami, musí je na svých vystoupeních citovat a používat je jako argument na svoji obhajobu. Musí také používat případy notoricky známých falešných fám a vysvětlovat, že byly vymyšleny protivníky a že kdokoli může šířit nepravdivé ponižující fámy a klevety proti kterékoliv osobě. Nakonec autor této příručky poukazuje na to, že i když fáma vypadá hodnověrně, vždy mohou být nalezeny argumenty proti ní [Pina Polo 2010]. Rady z příručky upozorňují, že jakmile bylo jednou jakékoliv mínění o něčem vytvořeno, lze ho už jen stěží ignorovat. Navzdory doporučením tak bylo těžké proces rozšiřování fám zastavit, protože cokoli, co bylo proneseno veřejně, se šířilo nevídanou rychlostí.

Benson [1967–68: 545] ukazuje, že při zkoumání veřejného mínění v historické perspektivě je důležité uvědomit si vztah mezi šířením mínění, jeho percepcí oficiálními institucemi a mezi rozhodnutími těchto institucí. Otázka tak zní, jak bylo mínění zjišťováno, jak bylo autoritami přijímáno a jak bylo komunikováno, aniž by existovaly nástroje pro jeho měření. V tomto smyslu byla důležitým aspektem v životě římských občanů existence již zmíněných *contiones*, zdroje jakýchkoli politických informací, které ovlivňovaly obecné mínění skrze řečnická vystoupení politiků [Morstein-Marx 2004]. Byla to shromáždění, na nichž mohl lid svou reakcí vyjádřit mínění o řečníkovi, ovšem to, kdo mluví, bylo kontrolováno a řízeno a ve valné většině zde byla respektována autorita vládnoucí třídy. Rozdíl mezi *contiones* a *circuli* spočíval v tom, že v *circuli* chyběla řídicí osoba. Byla to neoficiální setkávání založená na spontánní interakci, a právě proto, že *circuli* nebyla a ani nemohla být regulovaná (na rozdíl od *contiones*), měla elita obavy z jejich existence.

V souvislosti s *contiones* je důležité rozlišovat dav a *populus*, tedy lid jako jednotné politické těleso a jedince, kteří formálně reprezentovali politické voliče v určitých záležitostech. *Contiones* nebyla primárně chápána jako fóra pro otevřené debaty, a to ani mezi členy politických skupin. Neumožňovala výměnu argumentů a informací. Byla to primárně oficiální shromáždění politiků určená k prezentování sebe samých a svých názorů před malým, ovlivnitelným publikem [Mouritsen 2001: 13]. Opačný názor ale zastává Morstein-Marx [2004: 35], jenž vidí *contia* jako neformální veřejná setkání, jako formu veřejného shromáždění, kde jsou prezentovány různé veřejné problémy lidí sdružujících se kolem centrálního jeviště politického dění a kde nedochází k nějakému hlasování či k formálnímu rozhodování.

Contiones rovněž sloužila jako informativní shromáždění sdělující občanům důležité novinky, například vojenské či mimořádné události. Některá z nich měla oficiální funkci v prezentování nové legislativy či návrhů v otázkách hlasování. *Contiones* byla také vnímána jako ústřední bod ve vyjednávání

síly mezi elitou a ostatní populací, sloužící tedy i k tomu, aby politici přesvědčili své potenciální voliče. *Contiones* byla sice formálně otevřena pro všechny občany, byla však schopna prostorově pojmut jen malý počet lidí. Proto se těchto shromáždění účastnila jen menšina, která tak reprezentovala *populus Romanus* a jeho mínění v určité záležitosti [Mouritsen 2001]. Naproti tomu stál *plebs contionalis* (v Ciceronově podání *contionalis plebecula*¹⁷), což byly malé zástupy lidí zajímajících se o politiku, Meier [citován in Mouritsen 2001] je považuje za obchodníky kolem Fóra (v podstatě totéž co *circuli*). *Plebs contionalis* tak byly malé topograficky koncentrované skupiny obchodníků diskutujících praktické problémy. Byli to lidé plebsu, kteří měli politické smýšlení, čímž se lišili od většiny jiných plebejců.

Jisté je, že *contiones* byla stěžejními elementy římského politického života, hlavním prostředkem k získání popularity a klíčovým místem kontaktu mezi senátory a *populus Romanus*, neboť většina věcí byla diskutována právě zde [Pina Polo 2011: 287]. Pina Polo [2011] dodává, že neexistovaly žádné regulační mechanismy, jež by občanům zabraňovaly dávat najevo svůj názor. Ti tak mohli vyjadřovat svoji vůli aplausem, tichem nebo křikem. Lidé, jež se účastnili těchto shromáždění, byli považováni za reprezentaci římského obyvatelstva, přestože jistě byli jen jeho zlomkem. A právě velký dav jako tento zajisté generoval fámy, které se mohly rychle šířit do rozličných částí města a ovlivňovat tak politické klima.

Přejímání konceptů *existimatio* a *fama* ve středověkém právu

Existimatio a *fama* zůstávaly i ve středověku důležitou právní i sociální kategorií. Byly vykládány shodně, přičemž v podobném smyslu byl užíván i pojem *opinio*. Pojem *fama* až do počátku 16. století sloužil jako souhrnné označení zastřešující několik významů – mínění, pověst, čest, fámou, slávu aj. Veškeré zmíněné pojmy se navíc objevovaly v mnoha důležitých právních sumách 12. století. Stěžejním mezníkem ve středověkém právu bylo přijetí Justinianova kodexu (*Corpus iuris civilis*), základní modifikace římského práva. V době jeho přijetí vyjadřoval pojem *fama* především reputaci a stal se tak primární právní kategorií. Nicméně znamenal i něco jiného – obecné vědění, obecné mínění o určitých událostech, jevech či právních situacích, které byly stabilnější než fámy [Livingston 1962].

Právníci 12. století ve svých sumách často používali pojem *existimatio* neboli osobní pověst jako něco přirozeného, jako dar od přírody či společnosti, jako něco, co si člověk zaslouží jako řádný člen společnosti [Livingston 1962: 4]. Raně středověké právo během 12. století postupně opouštělo používání pojmu *existimatio* ve smyslu mínění a začalo výlučně v tomto smyslu jako primární právní kategorii užívat pojem *fama* [srov. Livingston 1962].

Mínění komunity jako mechanismus hodnocení: *fama publica*

Označení *fama* známé ve smyslu mínění již z doby antické figuruje jako důležitý element ve středověkém soudnictví, které na něj kladlo velký důraz [Vallerani 2012: 47]. Byla to natolik klíčová kategorie, že se soudci i právníci svědka ptali,

přestože to nebyla povinnost uložená zákonem, co rozumí pod pojmem *fama* a jaká je *fama* obžalovaného. Svědci většinou odpovídali v tom smyslu, že *fama* zahrnuje vše, co lidé říkají, hlas veřejnosti, to, co se běžně říká mezi lidmi o některé osobě. Většinou ji tvořilo několik málo lidí, někdy však celá skupina, v tomto případě se užíval pojem *magna fama*. *Fama* vznikala v běžné komunikaci lidí v komunitě, přičemž komunita byla ve středověku základem společenského života. Svědek se nemusel s obžalovaným přímo znát, stačilo jen, aby o něm od někoho něco zaslechl. *Fama* tak byla souhrnným označením jakéhokoliv mínění širší komunity, které soustavně utvářelo jedincovu čest a pověst tím, že vedlo k neustálému hodnocení a sdílení onoho hodnocení s ostatními. Co bylo veřejností akceptováno jako skutečné, bylo akceptováno i v právu [Fenster, Smail 2003: 2].

Ve 12. století se *fama* používala jako označení obecného mínění a poměrně často také jako právní termín. Po roce 1250 se stala součástí právní teorie v každodenní praxi, především skrze důkazní řízení. *Fama*, stále častěji však *publica fama*, někdy i *vulgaris et frequences fama, communis fama* nebo *consentiens fama*, byla formou vědění. Byla dávana do protikladu s termínem *per visum*, přímým svědectvím, které bylo spolehlivější a bylo odlišováno od *per auditum*, klevet a pomluv, které nebyly spolehlivé za žádných okolností [Wickham 2003: 16]. *Fama publica* označovala obecné mínění, na něž byl brán zřetel a byla odlišována od pojmu *fama privata*, označení pro řeč v soukromí mezi několika málo lidmi, která neměla právní relevanci a byla vnímána jako fáma v dnešním slova smyslu. *Fama* byla kolektivním svědectvím, kolektivním hlasem a hodnocením. Z dnešního pohledu by se ale dala *publica fama* k fámě ve své současné definici připodobnit.¹⁸ *Publica fama* vyjadřovala tedy to, co každý ví, co bylo sociálně akceptováno jako spolehlivé a sloužilo jako hlas veřejnosti [Wickham 2003: 26].

V italských dokumentech ze 13. století [srov. Mucciarelli 2013] lze nalézt výraz *fama* ve smyslu pověsti, slávy nebo obecného mínění. V období rostoucí důležitosti veřejného systému práva a soudnictví rostl také význam pojmu *fama*. Italský právník Tommaso da Piperata (1253–1282) ve svém spise *Tractatus de fama* vysvětloval pojem *fama* jako obecné mínění. Důležitou změnou tohoto období bylo rozšíření pojmu *fama* jako spouštěče soudních přelíčení [Mucciarelli 2013: 201]. Nicméně ve 13. a 14. století figuruje *fama* také jako hlavní problematický bod debat právníků a soudců, kteří diskutují o jejím charakteru, validitě, limitech její reliability a skutečné hodnotě pro soudní systém.

Další italský soudce Bartolo da Sassoferrato (1314–1357) ve svém komentáři k *Digeste In Secundam Digesti Novi Partem* rozlišoval dva pojmy odvozené od základu *fama* [Mucciarelli 2003: 205] – první je *fama* jedince, založená na jeho morálních kvalitách, druhá *fama* je propojena se specifickými skutky, činy či chováním. *Fama* musela být manifestována svědkovou dobrou vírou a pověstí a byla považována za prokázanou, když ji potvrdila většina lidí v rámci komunity. Bartolo dále popisoval pojem *fama* jako obecné mínění založené na určitém faktu a požadoval, aby svědci v soudním procesu deklarovali, že obecné mínění bylo vyjádřeno většinou a veřejně, tedy skrze *vox et fama*, spojení známé i v inkvizičních výsledcích a v jiných právních dokumentech, často i jako součást konečných rozsudků soudů. Osobnost Bartola je velmi zajímavá, neboť právě

on vyzdvihoval fakt, že obecné mínění (*communis opinio*) lze poznávat skrze veřejnost a její hlas, *vox populi*¹⁹. Názory Bartola rozvinul další významný právník 14. století, Baldus de Ubaldi, jenž se nejvíce zasloužil právě o ustanovení *communis opinio* jako právní kategorie [Bettoni 2010].

Fama ve smyslu pověsti byla tvořena sítí vztahů, které předurčovaly postavení jedince a stupeň jeho sociální integrace. Šlo o důležitou proměnnou v životě komunity. Tímto byla *fama* vysoce formalizovaným konceptem, který byl striktně ustanoven a korespondoval s veřejným vystupováním, ekonomickým statusem a sociálními vztahy. V podstatě tak představoval produkt vztahů moci a solidarity. Zde je vidět značný rozpor mezi různými koncepty pojmu *fama*, tedy dobré či špatné pověsti a vysokým statusem. Právě pověst totiž hrála velkou roli v předurčování statusu, který zase mohl ovlivňovat mínění druhých, neboť lidé se často spoléhali na názory druhých právě pro jejich status. To naznačuje signifikantní roli, kterou hrála *fama* ve středověkém právu – jedincova *fama* byla veskrze úplně mimo vliv samotného jedince, nebyla v jeho vlastních rukou, ale v rukou ostatních.

Publica fama byla konstituována mluvením o různých tématech, stála tedy na klevetách, pomluvách a fámách [Wickham 1998: 5]. *Publica fama* však byla asociována zejména s muži, zatímco *fama privata* spíše se ženami. Wickham [1998] tak rozlišuje výraz *fama publica* jako právně relevantní termín označující mínění, které legitimizovaly a tvořily skupinky mužů a které bylo pokládáno za relevantní a důvěryhodné pro veřejnost i právní sféru, a *fama privata*, která mohla být vytvářena také ženami v méně formálních a méně hierarchických skupinách, byla zajímavější, ale nebyla podstatou uznávaného druhu obecného vědění, neměla vliv na obecné mínění a na obecné znalosti, které byly právně akceptovatelné.²⁰

Fama tedy hrála významnou roli v orální kultuře soudních jednání, nicméně byla tvořena a kontrolována zejména muži. *Bona fama* a *mala fama* tak byly ponechány v rukou mužů. Verbální vklad ženy byl zredukován na minimum, v nejlepším případě byl nepřímým sdělován poručníkem, v nejhorším případě byl předmětem vyvracení. Mužské svědectví tak bylo hodnotnější než svědectví ženy, byť přímé. *Fama* muže obviněného z nějakého činu mohla být podpořena mužským svědkem, případně ho jeho vlastní přísaha mohla zprostit obvinění. Muži také mohli očernit každého jiného člena společnosti, zatímco ženy zase jen jiné ženy. Dívky a ženy musely mít podle práva u soudu poručníka, neboť samy před soudem nemohly svědčit. Co se týče postavení mužských a ženských svědků, mezi zeměmi byly značné rozdíly. Wickham [2003: 25] poukazuje také na dobové rozdíly, kdy v Toskánsku 12. století bylo nepřijatelné, aby ženy svědčily, stejná situace byla v Německu, naopak ve 14. století v Marseille nebo v 15. století ve Florencii hrály ženy nepochybně důležitou roli.

Obecně jsou prameny středověku i raného novověku plně záznamů o soudních procesech, ve kterých se objevuje tehdy závažný trestný čin – pomluva (*diffamia*, i zde lze rozpoznat základ slova – *fama*). Klíčovým právním konceptem v procesu pomluvy je *fama*, lokální síť znalostí. V soudnictví byla *fama* vždy vázaná na konkrétní osobu či událost. Byl to sice abstraktní koncept, ale měl své specifické podoby. V soudním systému byla *fama* také využívána zákonnými autoritami k hodnocení spolehlivosti. Mohlo se tak stát, že osoba, jejíž *fama* byla lepší, soudní spor vyhrála, přestože souzený čin skutečně spáchala.

Předpokladem bylo, že *fama* jedince byla známa všem sousedům, protože byla vnímána jako klíčový aspekt sousedských či komunitních vztahů.

Ve středověkém pojetí byla tedy *fama* všeobecně vnímána a používána ve smyslu místních znalostí, ovšem takových, které byly vytvářeny a zakreslovány reputací, klevetami i fámami. [srov. Fenster, Smail 2003; Wickham 2003; Vallerani 2012] Sloužila jako lokální síť vědění či mechanismus hodnocení jedince. *Fama* měla mnoho významů, znamenala slávu, veřejné mínění, pověst, běžnou řeč či fámou. Tvořila jak dobré, tak i špatné jméno. Jak uvádí Neubauer [1999: 37] význam pojmu *fama* připomíná dvě strany jedné mince, znamenal jak informace jako takové, tak i představy jedinců formované těmito informacemi.

Proměna vnímání pojmu *fama*

Fama a její role v soudních procesech se již od třináctého století staly předmětem diskuzí [Shapiro 1991: 119]. Obecná *fama* byla dostačující k zadržení podezřelého a iniciování soudního procesu, ale postupně přestala být dostačující k odsouzení či k mučení. Pouze přiznání nebo svědectví dvou bezúhonných svědků bylo uznáno jako plný právní důkaz v závažných kriminálních deliktech. Teoretici práva z univerzity v italské Boloni (kde se od 11. století začaly studovat Justiniánovy zákoníky, které se staly základem pro přijetí římského práva ve středověku), již jmenovaní da Piperata a da Sassoferato, byli první, kteří začali o výrazu *fama publica* uvažovat odlišným způsobem.

Fama stále sloužila jako klíčový prvek důkazního řízení, byla vnímána jako stěžejní bod pro orientaci v soudním systému v Evropě pozdního středověku. Zlom nastal u italského právního teoretika Alberta Gandiniho (1245–1310) [srov. Vallerani 2012], dle něhož *fama* tvořená pouhými několika svědky nebyla dostatečným důkazem v soudním procesu proti osobě, která nebyla veřejně dotčena. Je jím proto rozlišována *fama* činu a *fama* jako obecné mínění o určité osobě (zde je již použit pojem *opinio*). To, že člověk disponuje dobrou pověstí, neznamená, že nemůže spáchat zločin, nicméně dle Gandiniho slouží dobrá *fama* jedince jako záruka toho, že by zločin nespáchal. Toto pojetí je v soudním procesu klíčové, protože zločin takové osoby díky její pověsti nemusí být souzen. Piperata a Gandini byli současníci, boloňští soudci, oba pracovali v soudnictví s pojmem *fama* a považovali ho za důležitý, avšak vedli spor o to, zda je možné mučit člověka pouze na základě dobré či špatné pověsti. Piperata byl spíše proti, Gandini spíše pro, ačkoliv tvrdil, že *fama* může vést k mučení, ale ne k definitivnímu odsouzení. Piperata rozvíjel představu, že obviněný by měl být odsouzen pouze na základě nezpochybnitelných výpovědí či okolností činu, ale jeho pohled nebyl příliš rozšířen. Zdůrazňoval, že o jedinci mohou svědčit jen ti, kteří ho znají osobně, ne pouze z doslechu. Tommasem da Piperata byla *fama* definována jako to, čemu lidé z jakékoliv společenské vrstvy obecně věří a předávají to dále [Evans 2002: 127]. Podle Gandiniho je *fama* status nezpochybnitelné důstojnosti projevený zvyky a právem (tuto definici přebírá od římského právníka Kallistrata) [Bowman 2003: 103] a rovněž posuzování jedince jako člověka v prostředí komunity [Vallerani 2012: 106].

Svědectví bylo utvářeno jednak osobními názory svědků na sociální identitu obžalovaného a jednak tím, jak byl jedincův status vyjádřen skrze *publica fama et vox*. *Fama* byla ustanovována různým počtem osob a bylo v zájmu soudce ptát se svědků, kdo ji definuje a kolik názorů ji konstituuje. *Fama* tak byla vnímána jako všeobecný argument a otázky s ní související byly svědkům kladeny v každém případě. *Fama* byla ale překvapivě neúčinným důkazem u soudů týkajících se osob s vyšším statutem. V tomto případě Vallerani [2012: 255] chápe termín *publica fama* jako jakousi záruku privilegovaných osob se statutem *privilegium bone fame*, že nebudou v případě jakéhokoliv porušení zákona či udělení trestu mučeni na základě pouhého rozhodnutí soudu bez přímého a hmatatelného důkazu.

Ve 13. a 14. století se porota informovala ve věci obžalovaného sama, spoléhala na to, co se nepřímo dozvěděla. Verdikty byly vynášeny na základě toho, co bylo považováno za všeobecně známé (*fama publica*). To se zřejmě změnilo v 15. století, kdy si porotci už nezískávali informace sami, nevyměňovali si je pouze mezi sebou, ale poslouchali a porovnávali důkazy, které jim byly představeny. Člen poroty také nemohl pocházet z místa bydliště obžalovaného či nemohl zasedat ve více porotách najednou [Shapiro 1991: 33]. Členové soudní poroty neměli dostatečné vědomosti k tomu, aby posoudili případ bez důkazů, a veškeré relevantní informace dostávali z několika zdrojů – z přímých důkazů, z výslechů obžalovaného, z jeho obhajoby, z odpovědí na otázky soudce atd. Při rozhodování také brali v potaz důvěryhodnost vlastní obhajoby. Jak se společnost stávala komplexnější a společenská i geografická mobilita vzrůstala, občanské i trestní poroty byly méně obeznámeny s fakty pouze díky vlastním znalostem a spoléhaly čím dál tím více na svědectví přímých svědků a na dokumenty, které už musely být vyhodnocovány na základě pravdivosti a přesnosti [Shapiro 1991: 6].

V 16. století významný italský právník zabývající se kriminalistikou, Giulio Claro (1525–1575), konstatuje, že *fama* již ze soudních síní vymizela [Bettoni 2010: 49]. Praktiky ve 2. polovině 14. století již poukazují na to, že soudy se přestávají spoléhat výlučně na svědkovu výpověď, což ve 13. století ještě nebylo možné. Nyní porotci nestanovovali trest obviněnému na základě osobně získaných informací od dalších lidí, ale stavěli své soudy na informacích podaných soudem a na přímých svědectvích a nezpochybnitelných důkazech, které byly shromažďovány a vyhodnocovány podle předem daných kritérií. S tím souvisí i posun ve významu pojmu *fama* (ve smyslu cti, osobní pověsti) od něčeho čistě komunitního k individuálnímu. Dříve se člověk neorientoval podle svých vlastních znalostí a schopností, ale dle orientace a tradic společenství, dle kolektivních dispozic a představ, z čehož také čerpal vlastní přesvědčení o pravdivosti nebo lživosti tvrzení. Pravdou bylo to, co za pravdu považovala komunita [Gurevič 1978]. S rostoucím důrazem na jedince se však *fama* dostala do jeho vlastních rukou. Jedinec se sám hájil, sám utvářel a udržoval vlastní pověst namísto toho, aby zdrojem jeho pověsti byla komunita, jeho pozice v ní a svědectví druhých. *Fama* jako síť lokálních znalostí či kolektivního mínění tak ustupovala do pozadí.²¹

Fama, která ve středověku označovala jak obecné mínění, tak i slávu, čest, reputaci, pověst či hodnocení, se od 16. století proměňuje v tom smyslu, že už neslouží jako souhrnné ozna-

čení pro všechny výše zmíněné pojmy, ale označuje pouze osobní pověst a získává nové konotace a asociace. Pro označení obecného mínění se začíná používat spíše pojem *opinio*, jako pojmenování fámy v dnešním slova smyslu se rozšiřuje výraz *rumor*.

Závěr

Studium veřejného mínění v historické perspektivě vysvětluje Benson [1967–68: 525] jako použití postupů obstarávání dat z pramenů, které výzkumník nalézá a třídí, ale nevytváří, byť přímo či nepřímo. Benson [1967–68: 532] ve svém vlastním konceptu studia veřejného mínění v historické perspektivě rozlišoval tři stěžejní dimenze: šíření mínění, formování mínění a jeho vliv na rozhodování vládnoucí vrstvy. Příspěvek v návaznosti na tento koncept představil obraz veřejného mínění z hlediska tří zmíněných dimenzí ve starověkém Římě a posléze ve středověku.

Mínění v antickém Římě bylo šířeno především ústně a bylo formováno na ulicích skrze komunikaci tváří v tvář, přičemž stěžejní roli hrála existence různých shromáždění. Veřejné mínění jakožto mínění lidu bylo široce respektováno, přestože existovala propast mezi míněním lidu a elity. Římští politici si byli dobře vědomi významu mínění svých potenciálních voličů, na jejichž rozhodování závisela jejich kariéra. Mínění lidu bylo ovšem považováno i za nebezpečné a nestálé. Veřejně činná osoba byla nucena zaobírat se náladami lidu a sledovat proměny v jeho mínění, které bylo manifestováno jak v reakcích na veřejných shromážděních, tak i ve fámách a klevetách, které se šířily po městě. Klevety a fámy hrály důležitou roli i ve formování mínění středověkého lidu. To hrálo zásadní roli především u soudních přelíčení. Veřejné mínění bylo jak důležitým hlasem lidu, tak i strážcem obecné shody, nositelem sociálních norem a institucí, který dohlížel na sociální adaptaci obyvatelstva.

Označení veřejné mínění sice pochází z 18. století, avšak několik výrazů s podobným významem lze nalézt i v dřívějších dobách. Nejpoužívanějším z těchto pojmů byla *fama*, která vyjadřovala (kromě jiných významů) veřejné mínění Římanů a posléze i lidí středověkých komunit. *Fama* měla i jiné ekvivalenty – *existimatio*, *rumor*, *sermo*, *opinio*. Pro užívání a chápání těchto pojmů byl důležitým aspektem status. *Fama* většinou označovala mínění vládnoucích vrstev, na které byl brán zřetel, naopak pojmem *rumor* bylo označováno mínění plebsu, nehodnotné a nespolehlivé, případně lživé. Pojímání termínu *fama* převzalo i středověké právo, v němž jako obecné mínění hrála velmi významnou roli v soudních procesech, sloužila jako kolektivní hodnocení či lokální síť znalostí, a ovlivňovala tak život středověkých komunit i jedinců.

Přestože ve sledovaném období nebyl používán dnešní moderní termín veřejné mínění a představené pojmy nabývaly mnohem širších a proměnlivých významů, jejich poznávání a komparace je prvním krokem k lepšímu uchopení soudobých i minulých konceptů veřejného mínění a jejich následnému srovnávání. Ačkoliv jsou totiž různé historické koncepty veřejného mínění spjaty s různými společenskými kontexty, zdá se, že jev veřejného mínění jako myšlenková a kritická instituce je mnohem starším konceptem než termín, kterým jej dnes označujeme.

- Beda Ctihodný. 2008. *Církevní dějiny národa Anglů*. Praha: Argo.
- Benson, Lee. 1967–1968. „An Approach to the Scientific Study of Past Public Opinion.“ *The Public Opinion Quarterly* 31 (4): 522–567, <http://dx.doi.org/10.1086/267557>.
- Bernays, Edward (ed.). 1961. *Crystallizing Public Opinion*. New York: Liveright Publishing.
- Bettoni, Antonella. 2010. „Fama, Shame Punishment and Metamorphoses in Criminal Justice.“ *Forum Historiae Iuris* [online] [cit. 23. 1. 2014]. Dostupné z: [http://www.researchgate.net/publication/44024774_Fama_shame_punishment_and_metamorphoses_in_criminal_justice_\(Fourteenth-Seventeenth_centuries\)](http://www.researchgate.net/publication/44024774_Fama_shame_punishment_and_metamorphoses_in_criminal_justice_(Fourteenth-Seventeenth_centuries)).
- Botelho, Keith. 2009. *Renaissance Earwitnesses. Rumour and Early Modern Masculinity*. New York: Palgrave Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1057/9780230102071>.
- Bowman, Jeffrey. 2003. „Infamy and Proof in Medieval Spain.“ Pp. 95–117 in Thelma Fenster, Daniel Lord Smail. *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Caesar, Gaius Julius. 1972. *Válečné paměti*. Praha: Svoboda.
- Cicero, Marcus Tullius. 1972. *Řeči proti Verrovi*. Praha: Odeon.
- Cicero, Marcus Tullius. 1976. *Tuskulské hovory*. Praha: Svoboda.
- Cicero, Marcus Tullius. 2001. *Listy přátelům I*. Praha: Arista, Baset.
- Edwards, Catharine. 1993. *The Politics of Immorality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511518553>.
- Evans, Gillian. 2002. *Law and Theology in the Middle Ages*. London, New York: Routledge, <http://dx.doi.org/10.4324/9780203458808>.
- Fenster, Thelma, Daniel Lord Smail. 2003. *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Greenidge, Abel Henry James. 1894. *Infamia. Its Place in Roman Public and Private Law*. London: Henry Frowde.
- Gurevič, Aron. 1978. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.
- Habermas, Jürgen. 2000. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofia.
- Habinek, Thomas. 1998. *The Politics of Latin Literature. Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome*. New Jersey: Princeton University Press.
- Hamburger, Philip. 2008. *Law and Judicial Duty*. Cambridge: Harvard University Press.
- Isidor ze Seville. 2003. *Etymologiae V*. Praha: Oikúmené.
- Jackob, Nikolaus. 2007. „Cicero and the Opinion of the People: The Nature, Role and Power of Public Opinion in the Late Roman Republic.“ *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 17 (3): 293–311, <http://dx.doi.org/10.1080/17457280701617128>.
- Kapferer, Jean-Noël. 1992. *Fáma nejstarší médium světa*. Praha: Práce.
- Latinské citáty*. „Kategorie Cicero.“ [online]. Poslední změna 6. 8. 2009 [cit. 12. 9. 2014]. Dostupné z: <http://www.latinskecitaty.cz/wiki/Kategorie:Cicero>.
- Lazarsfeld, Paul. 1957. „Public Opinion and the Classical Tradition.“ *The Public Opinion Quarterly* 21 (1): 39–53, <http://dx.doi.org/10.1086/266685>.
- Livingston, John. 1962. *Infamia in the Decretists. From Rufinus to Johannes Teutonicus*. Madison: University of Wisconsin.
- Livius, Titus. 1971–1979. *Dějiny I–VII*. Praha: Svoboda.
- Machiavelli, Niccolò. 1986. „Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livia.“ Pp. 166–355 in Niccolò Machiavelli. *Úvahy o vládnutí a vojenství*. Praha: Naše vojsko.
- Morstein-Marx, Robert. 2004. *Mass Oratory and Political Power in the Late Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511482878>.
- Mouritsen, Henrik. 2001. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511482885>.
- Mucciarelli, Roberta. 2013. „Neighbourhood, Rumors, and Fama: A Piece of Judiciary History from Thirteenth-Century Prato.“ Pp. 135–176 in Machtelt Israëls, Louis Waldman (eds.). *Renaissance Studies in Honor of Joseph Connors*. Florence: The Harvard Center of Italian Renaissance Studies.
- Neubauer, Hans-Joachim. 1999. *The Rumour: A Cultural History*. London, New York: Free Association Books.
- Noelle-Neumann, Elizabeth. 1993. *The Spiral of Silence: Public Opinion – our Social Skin*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- O'Neill, Peter. 2003. „Going Round in Circles: Popular Speech in Ancient Rome.“ *Classical Antiquity* 22 (1): 135–176, <http://dx.doi.org/10.1525/ca.2003.22.1.135>.
- Pina Polo, Francisco. 2010. „Frigidus Rumor: The Creation of a (Negative) Public Image in Rome.“ Pp. 75–90 in Andrew Turner, K. O. Chong-Gossard, Frederik Juliaan Vervaet (eds.). *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World*. Boston, London: Brill, <http://dx.doi.org/10.1163/ej.9789004187757.i-439>.
- Pina Polo, Francisco. 2011. „Public Speaking in Rome: A Question of Auctoritas.“ Pp. 286–303 in Michael Peachin (ed.). *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford, New York: Oxford University Press, <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195188004.001.0001>.
- Potter, David. 1999. „Political Theory in the „Senatus Consultum Pisonianum.““ *The American Journal of Philology* 10 (1): 65–88.
- Quintilianus, Marcus Fabius. 1985. *Základy rétoriky*. Praha: Odeon.
- Ray, Roger. 1980. „Bede's Vera Lex Historiae.“ *Speculum* 55 (1): 1–21, <http://dx.doi.org/10.2307/2855707>.
- Reifová, Irena. 2004. *Slovník mediální komunikace*. Praha: Portál.
- Rosnow, Ralph, Gary Alan Fine. 1976. *Rumor and Gossip: The Social Psychology of Hearsay*. New York: Elsevier.

- Shapiro, Barbara. 1991. *Beyond Reasonable Doubt and Probable Cause. Historical Perspectives on the Anglo-American Law of Evidence*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Shibutani, Tamotsu. 1966. *Improvised News: A Sociological Study of Rumor*. Indianapolis: Bobbs Merrill.
- Šubrt, Jiří. 2006. „Veřejné mínění z pohledu teorie a výzkumné praxe (Několik poznámek).“ Pp. 13–23 in Daniel Kunštát (ed.). *České veřejné mínění: význam a teoretické souvislosti*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Tacitus, Cornelius. 1975. *Letopisy*. Praha: Svoboda.
- Tacitus, Cornelius. 1976. *Z dějin císařského Říma*. Praha: Svoboda.
- Vallerani, Massimo. 2012. *Medieval Public Justice*. Washington: Catholic University of America Press.
- Wickham, Chris. 1998. „Gossip and Resistance among the Medieval Peasantry.“ *Past & Present* 160 (1): 3–24, <http://dx.doi.org/10.1093/past/160.1.3>.
- Wickham, Chris. 2003. „Fama and the Law in Twelfth-Century Tuscany.“ Pp. 15–26 in Thelma Fenster, Daniel Lord Smail. *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Yavetz, Zvi. 1974. „Existimatio, Fama and the Ides of March.“ *Harvard Studies in Classical Philology* (78): 35–65, <http://dx.doi.org/10.2307/311200>.

Kateřina Soukalová vystudovala obor historická sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 2013 působí tamtéž jako doktorandka se zaměřením na historickou i soudobou problematiku veřejného mínění, fám, dezinformací či mystifikací.
Lze ji kontaktovat na adrese: kat.soukalova@seznam.cz

poznámky

- ¹ Jednalo se zejména o organizační a institucionální oddělení státu od společnosti reprezentované měšťanstvem, nárůst gramotnosti a šíření tisku. Společenské změny se týkaly jak proměny veřejnosti, tak proměn forem organizace, odbytu a spotřeby [Habermas 2000]. Podle Lazarsfelda [1957] spočívaly hlavní změny ve vzestupu střední třídy, šíření demokratických institucí, expanzi gramotnosti a zrodu masmédií.
- ² Výraz *fama* označoval nejen obecné mínění či fámu, ale také pověst, reputaci, běžnou řeč, zprávu, slávu, čest nebo i paměť, ostudu či pomluvu [srov. Fenster, Smail 2003: 2]. Vzhledem k povaze příspěvku se tomuto výrazu věnuji ve smyslu mínění, pověsti a fámy.
- ³ Římané ovšem tento pojem převzali od Řeků, kteří používali pojmy *fémé*, *fátis* či *ossa*.
- ⁴ Na mnohoznačnost výrazu *fama* upozorňoval ve svých *Dějínách* i Livius, který pro sporné historické případy, jež různí historici popisují různými způsoby, používal termín *duplex fama*, tedy dvojí pověst (např. I.1; VIII.20; IXXX.21).
- ⁵ V českém překladu Ciceronových *Tuskulských hovorů* Václava Bahníka [1976] je *fama popularis* překládána jako dobrá pověst (V.46; I.110), obliba u lidí (III.4), *fama* rovněž jako dobrá pověst (I.109) i čest (III.21).
- ⁶ Termín *fama nominis Romani* používá Livius ve svých *Dějínách*, v překladu Pavla Kucharského [1976] jako čest římského jména (XXXVIII.58), termín *fama* jako pověst (I.2; I.49; IV.20; VII.6; VII.12; XXXIII.8 aj.) *Fama* je podle Livia zdrojem informací, který je používán volněji, v některých instancích odkazuje k prohlášení vycházejícímu z definitivního zdroje.
- ⁷ V překladu Tacitových spisů od Antonína Minaříka a Antonína Hartmanna [1975] je pojem *fama* v *Letopisech* překládán jako veřejné mínění (IV.40), obecně rozšířená pověst (IV.11), dobrá pověst (XV.49; II.43), pověst o reputaci či cti (I.30), jako pověst dále i v *Dějínách císařského Říma* (III.1; III.28), zde pak pojem *existimatio* překládán jako čestné řeči (IV.7). Na některých stranách Tacitus rozlišuje řeči a mínění, tj. *fama* a *existimatio* – nepatrný rozdíl lze rozeznat např. v *Dějínách* (IV.6). Tacitus používá pojem *fama* ve smyslu pověsti či mínění, na jiných místech je jim ovšem *fama* užita i ve smyslu *rumor*, například v *Letopisech* (IV.11), kde je do češtiny překládána jako lichá pověst, v XIII.6 pak *rumoribus* jako pobuřující zvěsti.
- ⁸ V Ciceronových *Listech přátelům I.* je *existimatio* překládáno Václavem Markem [2001] vesměs jako mínění (např. Fam. XV.4). V *Řečech proti Verrovi* se pojem *existimatio* objevuje dosti hojně. V překladu Václava Bahníka [1972] je vždy překládáno ve smyslu veřejném, například *existimatio omnium* či *existimatio hominum* jako veřejné svědectví (II.3; II.5). Například v *Řečech proti Verrovi* používá *existimatio populi Romani* jako mínění římského lidu (II.5).
- ⁹ Julius Caesar v *Zápiscích o válce galské* používá pojem *existimatio vulgi*, v překladu Ivana Bureše [1972] jako veřejné mínění (VII.20).
- ¹⁰ V českém překladu Liviových *Dějín* jako hloučky, které mezi sebou vedou řeči (XXVIII.25) nebo přátelské kroužky (XXXIV.37; XXXIV.61).
- ¹¹ Pro fámy v dnešním slova smyslu používá Cicero zřejmě název *sermo*, *sermones*, stejně tak i Tacitus, který zmiňuje fámy o Germanikově smrti, kterou zkonstruoval a rozšířil plebs [Potter 1999: 72]. *Hominum sermo* bylo častěji spíše myšleno jako běžná řeč. *Sermonum* v Tacitových *Letopisech* i jako kleveticí (XIII.6).
- ¹² *Sermonum* znamená hovořit, od čehož je odvozeno *sermunculus* tedy tlach, klep, prázdné povídání. *Sermo* je používáno jako rozmluva, rozhovor i obecná řeč, někdy i jako fáma. V pozdější době, zvláště ve středověku, spíše jako kázání.
- ¹³ *Plebeius sermo* (např. Fam. VIII.21), podobně pak *sermo in circulis* (De off. I.132).
- ¹⁴ V českém překladu jako zavádět řeči mezi lidem (III.17).
- ¹⁵ Do češtiny přeloženo Pavlem Kucharským [1976] jako pobuřující řeči mezi lidem (XXVI.26).
- ¹⁶ Na stejný problém poukazuje i Svatý Beda Ctihodný, který ve svém díle *Církevní dějiny národa Anglů* používá termíny *fama vulgus*, případně *fama vulgante* či *fama vulgans*. *Fama* jako obecné mínění, orální tradice či lidová historie s faktickou spolehlivostí, která ale nejde nikdy plně potvrdit, byla v jeho pojetí dávána do protikladu k *opinio vulgi*, které viděl jako chybné lidové domněnky o historii či jako nepochybně falešné historické informace. Beda popisoval historii z pohledu orální tradice, přestože si byl vědom, že položit základy latinské historiografie na orální tradici není ideální [Ray 1980: 19]. Částečně Beda [2008: 29] varuje své čtenáře, že jeho *fama vulgans* může obsahovat chyby a v prologu ke svému dílu je prosí, „(.) aby nám nekladl za vinu, najde-li v našem zápisu, že něco je podáváno jinak, než se ukazuje být pravdou. Neboť my, jak železné zákony dějepiscectví kážou, usilovali jsme k poučení potomstva prostě jenom v písemné formě podat to, co jsme posbírali z pověstí, jež se vypravují“.
- ¹⁷ V českém překladu *contionalis plebecula* jako chátra, která naplňuje schůze (Att. I.16), zde rovněž pojem *contiones* překládán jako veřejná schůze.
- ¹⁸ Ve své současné definici je fáma považována za takovou informaci, která ještě nebyla potvrzena či popřena z oficiálních zdrojů [Kapferer 1992], za formu hledání informací, když oficiální informace nejsou

k dispozici, za formu komunikace zkonstruovanou kolem neautorizované informace [Rosnow, Fine 1976] či improvizované informace plynoucí z kolektivní diskuze, výsledek společného intelektuálního úsilí společenské skupiny dospět k uspokojivému výkladu událostí [Shibutani 1966]. Zdá se, že zvláště Shibutaniho definice fámy plně odpovídá středověkému konceptu pojmu *fama publica*.

¹⁹Na počátku středověku se začíná objevovat další termín sloužící k označení jevů spojených s veřejným míněním, a to *vox populi, vox dei*. Podle záznamů byl prvním, kdo tento výraz použil, Alkuin v roce 798 ve svém dopise Karlu Velikému, v němž poukazyval na to, že přirovnávat hlas lidu k hlasu božím je téměř šílenství a že by se před tímto rčením měli mít na pozoru [Hamburger 2008]. Jakob [2007: 300] ovšem tento pojem vysledoval i u Cicerona. Podobná rčení jako toto však existovala v mnoha kulturách po celém světě. Například čínské starověké přísloví praví, že co vidí člověk, vidí nebe, co slyší člověk, slyší nebe. Toto přísloví bylo zřejmě používáno jako argument pro zvýšení váhy hlasu lidu. Na počátku 11. století začalo být toto přirovnání široce užíváno v anglické politické oblasti pro ospravedlnění jednání králů. V roce 1327 arcibiskup z Canterbury Walter Reynolds použil tuto frázi jako ospravedlnění, když obhajoval svržení Edwarda II.

²⁰Ovšem již v pozdním středověku lze doložit strach mužů z klevetění žen, zvláště kvůli jejich rozšiřujícím se právům, která jim umožňovala potvrzovat, vyvracet a autorizovat jakékoliv informace. Ve skutečnosti kulturní znázorňování klevetěcích žen sloužilo k odlákávání pozornosti od zvyšující se mužské obavy ze ztráty výlučného postavení informační autority. [srov. Botelho 2009] I v raném novověku byly klevety a fámy typicky asociovány se ženami, ale byly ovládány muži coby politický nástroj u soudů. Redukovat takovéto druhy komunikace na čistě ženskou doménu však přináší opominání jiných, stejně důležitých cest, kterými byly tyto řeči šířeny.

²¹Proměnu vnímání pojmu *fama* na počátku 16. století lze vysledovat v myšlení Machiavelliho, jenž tento výraz nepojímá jako ve středověku, tedy jako kolektivní mínění, ale pouze jako osobní pověst, ať dobrou nebo špatnou. Vůbec o něm tedy nemluví jako o něčem stěžejním ve smyslu veřejného mínění, pro což používá například *commune opinio*ne v *Rozpravách o prvních deseti knihách Tita Livie* (I.57).

Hadley Cantril: významný teoretik a metodolog veřejného mínění (1906-1969)

Ján Mišovič

Hadley Cantril: an Important Theorist and Methodologist of Public Opinion (1906-1969)

Abstract: Assessment of people's views with an emphasis on sociological aspects is mainly associated with the tradition of the European public opinion research. American authors introduced empirical and socio-psychological approaches to this field of study. Hadley Cantril was one of those who pioneered "scientific" public opinion research inspired by George Gallup. This paper reviews Cantril's work, recalling some of his most important theoretical and methodological findings and empirical projects, to conclude that his studies remain a rich source of knowledge for all present-day and future public opinion researchers

Keywords: public opinion, theory, methodology, survey, Hadley Cantril

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.2.12.126>

Sociologické úvahy týkající se charakteristiky veřejných projevů lidí se v prvních dekádách 20. století spojovaly s okruhem jak evropských, tak amerických autorů teoreticky se zabývajících problematikou veřejného mínění. Reprezentovali je významní představitelé společenských věd, např. Gabriel Tarde [1922] s analýzou procesu nápodoby a masového mínění, Ferdinand Tönnies [1922] s rozbořením vnitřní struktury a působení veřejného mínění nebo Walter Lippmann [(1922) 1946] zabývající se vlivem tisku na veřejnost a ilustrací toho, jak mají skutečné události mnohdy jen málo společného s představami, které o nich lidé mají. Americký badatel Hadley Cantril obohatil tuto oblast, s využitím poznatků George Gallupa a dalších autorů, o empirické a sociálně psychologické přístupy. Zasloužil se o koncipování vědeckého charakteru výzkumu veřejného mínění, s důrazem na jeho sociálně psychologické a sociologické stránky, i o moderní chápání masové komunikace. Ve shodě se závěry Tarda [1922], Tönniese [(1922) 1935] či Lippmanna [(1922) 1946] specifikoval problematiku utváření, struktury a dynamiky veřejného mínění i procesy jeho formování. Spolu s H. Childsem v roce 1937 stál u zrodu klíčového odborného časopisu *Public Opinion Quarterly*.

Svou vědeckou přípravu započal na univerzitě v Dartmouthu a pokračoval na Harvardu získáním titulu Ph.D. v roce 1931 [Barnouw 1989: 233]. Obě univerzity spolu s Kolumbijskou se staly rovněž místem jeho pedagogického působení. Nabyté zkušenosti zúročil Cantril v roce 1940 při založení a následném řízení Princetonského institutu výzkumu veřejného mínění. Zasloužil se i o zřízení archivu dat z výzkumů veřejného mínění, který byl vybudován v USA. Cantrilovo působení se vyznačuje důležitými teoretickými poznatky, bohatým metodologickým odkazem a přínosnými výzkumnými projekty. Následující text představí ve třech kapitolách vybranou část Cantrilova odkazu postupně z hlediska teoretických, metodologických i empirických poznatků.

Cantril jako významný teoretik veřejného mínění

Cantril patří k průkopníkům moderní sociální psychologie s velmi blízkým vztahem k sociologii. Nejen že kriticky reflektoval dosavadní teoretické přístupy, ale dokázal je navíc i rozvíjet. Opíral se zejména o některé základní koncepty, s nimiž opakovaně pracoval a propojoval je jako např. model úsudku a konceptuální rámec. Cantril dovedl, že pokud si lidé vytvoří model úsudku (standard of judgement), výsledkem je stabilní konceptuální rámec (frame of reference). Pod pojmem konceptuální rámec mínil zobecněné stanovisko, jehož prostřednictvím lidé chápou svět [Cantril 2007].¹ Zaujal tím tzv. realistický přístup a považoval veřejné mínění za „reálně existující entitu“ [Šubrt 2006: 17]. Základ konceptuálního rámce tvoří podle Cantrila modely úsudků, které vycházejí z hodnot a idejí osvojených v průběhu socializace.² Cantril se tak dostal do výrazného názorového protikladu k takovým autorům, jako byl např. Monroe [1975], který chápe veřejné mínění jako seskupení nebo soubor individuálních mínění a tím se řadí k nominalistickému pojetí veřejného mínění [Šubrt 2006: 18]. Velmi důležitým pojmem v Cantrilových teoretických úvahách byla i „hodnotová spokojenost“ (value satisfaction), kterou odvozoval z jedinečné lidské schopnosti přisuzovat hodnotový význam zkušenosti [Cantril 2007: 72]. K „zastřešujícím“ kategoriím patří charakteristika převládajícího mínění a názorů jednotlivých společností označená jako stav vědomí (state of mind).³ Cantril se tak blíží k pojetí mínění u Tönniese, jenž chápal mínění veřejnosti jako společný způsob myšlení založený na vědění spíše než na neověřených dojmech, víře nebo autoritě [Tönnies (1922) 1935]. Přístup Cantrila k podstatě veřejného mínění ob stojí i v konfrontaci s dnešními autory, např. Shiraevem a Sobelem [2006], kteří ve své publikaci „People and Their Opinions“ rovněž zdůrazňují, že veřejné mínění je něco více, než ilustrují výsledky výzkumů veřejného mínění, protože umožňují i určité zobecnění [Shiraev, Sobel 2006: 2-3].

Cantril pokládal za nejpodstatnější úkol společenské vědy v obecné rovině vysvětlení vztahů vznikajících na základě kulturních a individuálních norem. Panující hodnotové normy nazývá společenskými hodnotami, společenskými normami. Zdůrazňoval, že společnost svým členům říká, co si mají myslet o jejich jednotlivých částech a souběžně jim sděluje, co vlastně tyto složky představují [Pandora 1998: 14]. Prohloubil koncepci Tarda [1922], vyzdvihujícího klíčovou roli veřejné rozmluvy jako důležitého faktoru formování veřejného mínění. Cantril spolu s Gordonem Allportem nejen v diskuzi deklarovali, ale i v praxi prokazovali, že sociální psychologie, sociologie by se měla vyslovovat k současným společenským problémům. Usilovali o prezentaci skutečných výsledků vědecké práce, charakterizované přesnými cíli a nezaujatými objektivními postoji, orientovanými na dosažení jejího co nejširšího uplatnění, které nesleduje podporu soukromého zisku, ale napomáhá společenskému a intelektuálnímu růstu lidstva [Cantril, Allport 1935: 272]. Cantril a Allport zdokumentovali, že ačkoli lidská společnost může být teoreticky všude stejná, forma, jakou se skutečně vyvíjí, je limitovaná omezeními společenského uspořádání dotýkajícími se každého jednotlivého člena [Cantril, Allport 1935: 43]. Taková omezení jsou v rámci každodenních rutinních záležitostí těžko rozlišitelná a „stávají se druhou přirozeností jednotlivce“ [Cantril, Allport 1935: 43]. Cantril se svým přístupem, zdůrazňujícím pluralitu názorů a tím i pluralitu veřejností, zařazuje do proudu pluralistů, kteří na rozdíl od monistů „definují veřejné mínění nikoli jako sjednocené mínění, nýbrž jako pluralitní mínění“ [Šubrt 2006: 19].

Rokem 1945 začala Cantrilova spolupráce s M. Sherifem. Tato autorská dvojice se zabývala vztahem individuálního a skupinového chování v návaznosti na Thomasovu a Znanieckého koncepci postojů [Sherif, Cantril 1947: 19-23]. V duchu svých dosavadních teoretických přístupů začínali charakteristikou postoje jako subjekto-objektového vztahu, který není biologicky daný. Různorodost postojů souvisí podle Cantrila a Sherifa [1947] s mnohostranností stimulujících situací a jejich formování se odvíjí od vazeb k životním cílům, obsahu a hodnotám života jednotlivce. Citová složka postojů podléhá sociálním normám. V závislosti na podnětech se pak utváří rozmanitost postojů. Na aktuálních příkladech z výzkumů veřejného mínění ilustrovali Cantril a Sherif konkrétní fungování postojů. Do svého textu [1947] zahrnuli i projevy podstaty kolektivního chování, a navazovali tak na autory zabývajících se tímto tématem, zejména na Le Bona s jeho pojetím kolektivní duše [(1895) 1994], na kolektivní vědomí u Durkheima [(1895) 1926] nebo na Blumerovo spojování veřejného mínění se skupinovou interakcí [1948]. Zdůraznili dnes všeobecně akceptovaný poznatek, že jednotlivec v konfrontaci se situací osamělosti se stává ve skupině „odlišnou“ osobou.

Myšlenka, že vnímání je ústředním tématem sociální psychologie, Cantrila trvale zaměstnávala. V roce 1946 získal možnost zkoumat vizuální percepci na Dartmouth College. Jako účastník základního výzkumu orientovaného na diagnostiku komplexních forem zhoršování zraku vedeného prof. Amesem z oční kliniky měl možnost „změřit“ význam zrakového vnímání pro psychologii. Výsledky šetření ukázaly, že vnímání, záměry, předsudky se stávají důležitými pro cílené funkční racionální chování a efektivní jednání. Ames a Cantril [Cantril 2007: 69] dospěli k názoru, že vnímání je

proces, v jehož průběhu lidé vyjednávají s okolím, spíše než se s ním vzájemně ovlivňují. Vyjednávání (*transaction*) se v tomto kontextu stalo novým psychologickým pojmem.⁴ V roce 1955 Cantril konstatoval, že vlastnosti, které jsou označovány jako věci mimo nás, představují významy, jež jsme si vybuildovali na základě svých zkušeností. Tyto významy se týkají objektů, lidí, našich vlastních aktivit, událostí a hodnot, které řídí naše rozhodování [Cantril 2007: 69]. Vyjednávací přístup respektoval jak individuální, tak situační faktory, jež by nemohly účinkovat jedny bez druhých.

Pozornost věnovaná životním procesům „obyčejných“ lidí se v Cantrilových dílech odrážela nejen deklarativně, prostřednictvím mnoha názvů publikovaných knih, ale také v praktické orientaci na soustavné vnímání a chápání konkrétní specifické společenské situace. Od roku 1940 se vedle významné teoretické činnosti orientoval rovněž na analýzu výsledků výzkumů veřejného mínění produkovaných ve Spojených státech amerických. Cítil osobní zodpovědnost za zpřístupňování poznatků samotné veřejnosti i decizním orgánům. Po eskalaci války v Evropě bylo ze získaných údajů zřejmé, že občané USA nejsou připraveni podpořit vstup země do rozšiřujících se bojů. I to vedlo k navázání kontaktů s vládními orgány. Princetonské centrum veřejného mínění se postupně začalo těšit velké důvěře ze strany administrativy prezidenta Roosevelta.⁵

Cantril trvale hledal obecnější charakteristiky americké veřejnosti, jež se projevovaly ve veřejném mínění. Téměř před půl stoletím zaznamenal, že Američané ideologicky preferují úzké vládní pravomoci, ale prakticky obhajují velké vládní programy. Proč se americká vnitřní politika „obrací“ do obou směrů, doleva i doprava, jeví se jako konzervativní i liberální zároveň?⁶ Cantril se svým spolupracovníkem L. Freem poprvé analyzoval tento paradox společenského vědomí v Americe, který se doposud projevuje v praktické politice. Poukázal na to, že Američané permanentně manifestují konflikt mezi svými obecnými postoji vůči přísně vymezené roli vlády a konkrétními postoji vůči specifickým vládním programům. Na ideologické úrovni byla veřejnost výrazně konzervativní, ale současně liberální v souvislosti s řešením praktických záležitostí [Free, Cantril 1964: 41]. Cantril tak např. identifikoval u značné části Američanů konzervativní postoje týkající se rozsahu vládnutí a liberální názory při podpoře programů přispívajících k jejich ekonomické ochraně [Winograd, Hais 2011]. S odstupem času se přikláněl k W. Lippmannovi, který zastával stanovisko, že mentální obrazy vytvářené lidmi (jejich veřejné mínění) nekorrespondují automaticky s vnějším světem [Lippmann (1922) 1946].

K metodologickým poznatkům

Celá koncepce Cantrilových výzkumných přístupů respektovala sociálně psychologickou a politickou dynamiku americké společnosti i světa. Náměty a navazující zjištění spojená s výzkumem veřejného mínění nejen analyzoval, ale i vysvětloval a popularizoval tak, aby se stala veřejným statkem.

Byl nápomocen úsilí, jež vláda USA po roce 1941 věnovala poznávání názorů a mínění amerických občanů. Americké vládní orgány se v průběhu druhé světové války zabývaly v souvislosti se zvyšující se intenzitou vojenských operací ve světě stavem vědomí americké veřejnosti především ohledně

mezinárodních problémů [Cantril 1967: 79]. Poznatky metodologického, ale i teoretického charakteru publikoval Cantril [1947] v práci „Průvodce veřejným míněním“ (Gauging Public Opinion). Od roku 1941 rovněž pomáhal v rozvoji výzkumu veřejného mínění v Latinské Americe [Garza 2012: 151-157].

Cantril se vyslovoval ke všem základním etapám výzkumu. V rámci jeho přípravy zdůrazňoval, že určitá teoretická východiska jsou nezbytná k tomu, aby výzkumník mohl kvalifikovaně shromáždit data a uskutečnit rozbor veřejného mínění [Cantril 1947: 177]. V oblasti sběru dat vyvinul různé techniky zjišťování veřejného mínění, postupy, jak formulovat otázky, jak dobře připravovat tazatele a rovněž se věnoval spolehlivosti malých výběrových souborů [Reuband 2012: 187]. Cantril publikoval trendy měnícího se mínění, zkoumal rozdíly mezi podsoubory populace, měřil intenzitu mínění, hledal okolnosti vlivu informací na nositele mínění [Cantril 2007: 67]. V procesu interpretace údajů identifikoval dva možné typy rozborů veřejného mínění: deskriptivní a analytický. V této souvislosti uvedl dva nejdůležitější kvalifikační předpoklady dobrého výzkumníka veřejného mínění. Za prvé jeho schopnost rozdělit, rozčlenit příčiny vzniku veřejného mínění, za druhé schopnost předem naplánovat systematickou analýzu a mít k dispozici konceptuální rámec, který umožní vyhnout se nepodstatným rozborům. Cantril dokázal využít statistické metody ve výzkumu veřejného mínění nejen k tomu, aby uspokojil vlastní a širší výzkumnické zájmy orientované na zjištění motivace respondentů, ale také k vysvětlení obsahu veřejného mínění.

Poukázal i na to, že za stejným míněním lidí se mohou skrývat různé důvody jeho vzniku [Cantril 1947: 179]. Při rozboru výsledků se tak už v průběhu několika počátečních let výzkumné praxe ukázalo, že vzdělání dotázaného vystupuje v roli významnějšího diferenciativního ukazatele než jeho ekonomické postavení. Představil rovněž metodologickou inovaci ve smyslu propojení politického mínění respondenta s jeho sociodemografickými charakteristikami a jejich umístění v americkém ideologickém spektru. Předložené techniky významně napomohly ke změnám ve volební kampani ve Spojených státech amerických v průběhu 80. let 20. století [Simpson 1994: 80].

Cantril rovněž podrobně charakterizoval vliv dobře či naopak nedostatečně informovaných částí veřejnosti na samotný obsah veřejného mínění. Hlavní efekt vyšší informovanosti byl spojen se schopností citlivě promítnout vlastní stanoviska, zájmy do hodnocení probíhajících událostí. Ukázalo se také, že hlubší informovanost povzbuzovala lidi nejen k vyslovení mínění o problémech, o kterých měli znalosti, ale také ke snaze aplikovat svoji informovanost i na jiné oblasti.

Na základě znalosti procesů spojených s vývojem veřejného mínění získaných během válečného období Cantril formuloval „zákony“ veřejného mínění, které i v dnešním kontextu s téměř sedmdesátiletým odstupem určitě stojí za připomenutí. Jde o následující [Cantril 1947: 226-230]:

1. Mínění veřejnosti je citlivé na důležité události. 2. Střídání neobvykle závažných událostí způsobuje změnu názorů a názorový pohyb od jednoho extrému k druhému. Mínění se nestabilizuje, dokud je perspektiva jasného vývoje události v nedohlednu. 3. Mínění je více determinováno událostmi než slovy, s výjimkou situace, v níž jsou dostupné jen výpovědi interpretující události. 4. Pokud se mínění nachází ve fázi

krystalizace, prohlášení politiků a informace médií týkající se událostí mají maximální účinek, stejně jako v případě, když lidé podléhají sugesci a hledají určité interpretace z důvěryhodných zdrojů. 5. Veřejné mínění jako celek nepředvídá nebezpečí, dokáže na něj jenom reagovat. 6. Veřejné mínění je determinováno vlastními zájmy jeho nositelů. Události, slova a jiné stimuly vyvolávají reakce veřejnosti v případě, že jsou v souladu se skutečnými zájmy lidí. 7. Veřejné mínění nezůstává aktivizované na dlouhou dobu vyjma situace, kdy lidé permanentně cítí, že jejich zájmy se skutečně promítají do jejich mínění a to je potvrzováno probíhajícími událostmi. 8. Pokud jsou vlastní zájmy veřejnosti obsaženy ve vyjádřeném mínění, tak její mínění není lehce měnitelné. 9. Když je vlastní zájem veřejnosti zohledněn ve veřejném mínění působícím v rámci demokratického systému, tak je mínění v předstihu před oficiální politikou. 10. Pluralitní nebo nestabilní veřejné mínění se mění působením všeobecně uznávaného faktu. 11. V kritických dobách se lidé stávají citlivějšími na akceptování politických představitelů; pokud v ně mají důvěru, jsou ochotni vzít na sebe větší než obvyklou zodpovědnost za společně prosazované záměry. V případě, že jim však důvěra chybí, jsou méně tolerantní než obvykle. 12. Lidé jsou méně odmítaví vůči závažným rozhodnutím svých představitelů, pokud cítí, že na přijetí rozhodnutí spoluúčinkují. 13. Veřejnost si častěji a snadněji vytváří mínění o cílech, než o cestách vedoucích k jejich dosažení. 14. Veřejné i individuální mínění je ovlivněno přáními. Pokud je mínění založeno spíše na přáních než na informovanosti, pravděpodobně to ukazuje na možnosti jeho značných změn, v závislosti na změnách událostí. 15. Důležitými psychologickými dimenzemi veřejného mínění jsou směr, intenzita, rozsah a hloubka. Konkrétní kombinace těchto čtyř dimenzí určuje míru stability mínění. Dimenze hloubky nebo základu mínění ovlivňuje pevnost a intenzitu mínění a samotná intenzita se promítá do síly, s jakou se veřejnost drží svých přesvědčení. Americké veřejné mínění se v průběhu válečného období přímo opíralo o společný úsudek, a tak bylo ze strany nepřátelské propagandy těžko měnitelné. Akceptace společného úsudku však nebránila americkým občanům naznačovat různé možnosti řešení a vyjádřit specifčnost mínění o existující situaci v rámci jednoho úhlu pohledu. 16. Ačkoli veřejné mínění určitě není vždy konzistentní, mnohé inkonzistence jsou zjevnější zejména v případech, kdy se vyskytuje několik obecnějších stanovisek a když tato stanoviska naznačují, o jaká specifická mínění se opírají. 17. Pokud jsou lidem v demokracii poskytnuty příležitosti ke vzdělávání a k získávání informací, veřejné mínění prokáže prakticky zaměřený zdravý rozum. Informovanější lidé v důsledku událostí a návrhů korespondujících s jejich vlastními zájmy pravděpodobněji souhlasí s opatřeními opírajícími se o fakta a vypracovaná odborníky.

Cantrilovo základní metodologické pojetí spočívalo v pochopení jedinečných lidských nadějí a aspirací na straně jedné a současně obav a strachu na straně druhé [Klineberg 1967: 511]. Tomuto tématu se opakovaně věnoval se svými spolupracovníky. Jeden ze svých výzkumů mapujících vzájemné vnímání některých národů v poválečné době uskutečnil v rámci projektu UNESCO pod názvem „Napětí, které způsobilo války“ (Tension that Cause Wars) v červnu a červenci 1948. Projekt v podobném duchu s jinou obsahovou orientací realizoval pod názvem „Vzorec lidských zájmů“ (The Pattern of

Human Concerns). V průběhu šesti let mapoval výzkumný tým stav vědomí veřejnosti v 13 různých zemích jako Spojené státy americké, SRN, Indie, Brazílie, Nigérie, včetně respondentů ze zemí politicky nestabilních jako Dominikánská republika, států tehdejšího komunistického bloku Polska a Jugoslávie či izraelských kibuců. Důraz byl kladen na jednotnost lidských tužeb, shodně se objevujících ve všech částech světa. Mezinárodní srovnání ukázalo, že minimální životní standard nabývá na prioritě před jinými zájmy a starostmi, které se objevují v každodenním životě [ibid.]. Autorský tým rovněž dospěl k závěru, že hodnocení osobní situace obyvatel zkoumaných států pozitivně koreluje s oceněním země, což v této podobě signalizovalo univerzální ochotu aktivně se podílet na veřejných záležitostech [Cantril 1965a: 124-128].

K poznatkům z významných výzkumů

Jedno z neznámějších šetření v historii výzkumu veřejného mínění se týkalo reakcí americké veřejnosti na rozhlasový přenos dramatisace díla H. Wellse „Válka světů“, kterou vysílala stanice CBS 28. října 1938 pod názvem „Invaze z Marsu“. Stanici si v průběhu vysílací doby naladilo šest milionů posluchačů. Celkem 1,7 milionu z nich si myslelo, že se jedná o zprávu a ne o rozhlasovou hru a dalších 1,2 milionů mělo strach, že tomu tak je. Tyto a další poznatky přineslo šetření, které provedli Hadley Cantril, Hazet Gaudetová a Herta Herzogová. Týden po vysílání proběhl výzkum 920 posluchačů pořadu a šest týdnů po události uskutečnil Americký institut pro výzkum veřejného mínění rozhovory s několika tisíci osobami po celých Spojených státech amerických. Informace o reakcích byly doplněny analýzou 12 500 novinových zpráv a dopisů, které na událost reagovaly [Jeřábek 1997: 108-111].

Autoři zjistili různé důvody reakcí. Studie pomohla objasnit některé okolnosti přispívající k racionálnímu či iracionálnímu chování a vlivy podmiňující sugestibilitu chování jednotlivců a naznačila, jak konkrétně může masové médium ovlivnit chování posluchačů [Jeřábek 1997: 108-111].

V průběhu druhé světové války se americká vláda postupně „naučila“ zajímat i o stav vědomí zainteresované veřejnosti cizích zemí. V únoru 1942 byl zahájen výzkum postojů týkajících se spojeneckého vylodění v severní Africe. Výsledky šetření ovlivnily postup těch, kteří měli rozhodnout o realizaci této vojenské akce. Příprava začala vytypováním důvěryhodných amerických občanů působících v různých strukturách i oblastech severní Afriky. Vedoucí dotazování s psychologickým vzděláním se seznámil se základními problémy výběru vzorku a zásadami nepřímého polostrukturovaného rozhovoru (nevynucovat si odpovědi, výpovědi zaznamenat až po skončení rozhovoru apod.) a byl připraven k instruktáži dalších 27 tazatelů. Konstrukce výběrového souboru vycházela ze zastoupení jednotlivých skupin, v závislosti na jejich vojenské důležitosti. Počítalo se s dotazováním 68 profesionálních důstojníků, 82 záložních důstojníků, 62 civilních zaměstnanců a 9 místních vůdců. Celkem šlo o 221 osob. Cílem šetření bylo zjistit okolnosti a důvody spojené s očekáváním spolupráce v případě invaze vojenských sil USA a předpokládané reakce, v závislosti na územní lokalizaci každé ze skupin. V rozhovoru bylo respondentovi položeno 8 otázek spojených s klíčovými slovy, např. vítěz – občan – motivy – porážka – vojenský útok – vpád atd. Konkrétní dotazy sondovaly vítěze války či její

možné směřování k patovému stavu, představy dotázaných o jejich další vojenské či osobní kariéře, možný vliv vojenských operací na život příslušného území. U nefrancouzských občanů se zkoumal vztah k Francii. Výsledky ukázaly dva odlišné obrázky. Mezi respondenty z Casablanky očekávalo vítězství spojenců 90 % z nich. V oblasti španělského Maroka věřilo ve vítězství spojenců jenom 20 %, dalších 30 % si přálo německé vítězství a 50 % bylo nerozhodných. Studie přinesla také další významný závěr. Vylodění samotných Američanů by se setkalo s menším odporem než v kombinaci s britskými jednotkami. Francouzi totiž připisovali Britům určité imperiální cíle v severní Africe.

Představitelé USA i Velké Británie svá rozhodnutí v souvislosti s invazí přizpůsobili zjištěným postojům. 7. listopadu 1942 došlo k vylodění amerických jednotek s podporou britských leteckých a námořních sil. Výzkum byl úspěšný, protože se dokázal zaměřit na zjišťování stanovisek předních kompetentních osobností a na reálný svět lidí s jejich předpokládaným chováním [Cantril 1965b: 400-408].

V listopadu 1942 zahájila vláda USA další projekt směřující k získání podrobnějších informací o válečných představách a morálce německých občanů. Cantril se svými spolupracovníky připravil záměr výzkumu a vypracoval metodiku pro sběr potřebných dat. Získal pro průzkum odborně zdatné a citlivé tazatele působící zejména v neutrálních zemích obklopujících Německo, aby shromáždili názory systematickou cestou. Odborníci se zkušenostmi s analýzou německého rozhlasového vysílání byli schopni dotazovat civilní i vojenské osoby. Terénní fáze průzkumu začala v září 1943, kdy startovaly první rozhovory. Tazatelé se obraceli na tři okruhy zainteresovaných: na domácí německé obyvatelstvo, dále na cestující do neutrálních zemí a na německé válečné zajatce. Získávání informací proběhlo prostřednictvím běžné konverzace, jinými slovy šlo o nestandardizovaný osobní rozhovor. K zemím, v nichž se dotazování realizovalo, patřilo Švédsko, Turecko, Švýcarsko a Portugalsko. Kontakty s válečnými zajatci se uskutečnily v Anglii. Celkem bylo získáno 87 rozhovorů. Výběrový soubor zahrnoval lidi různých věkových, profesních i vzdělanostních skupin s příznivými postoji vůči nacistické straně. Vnitřní konzistence odpovědí naznačovala jejich vysokou reliabilitu. Studie měla za cíl představit názory těch, kteří reprezentovali stav vědomí německého obyvatelstva. Zásadní zjištění přinesl údaj, podle něhož 61 % dotázaných bylo jasně přesvědčeno o porážce Německa. Tuto i další informace v podobě zprávy dostala americká vláda před D Day 6. června 1944 [Cantril 1967: 99-105].

Uvedené vybrané výzkumy dokumentují celkovou šíři tematického a metodologického záběru práce Hadleyho Cantrila a jeho schopnost připravit projekty reliabilních a validních šetření v jakémkoliv sociálním a politickém prostředí.

Závěr

Cantril ve své bohaté odborné činnosti trvale usiloval o to, aby věda byla plně konzistentní s vědecky formulovanými výroky o podstatě lidské zkušenosti [Cantril 2007: 71]. Analyzoval fungování veřejného mínění na globální společenské úrovni stejně zdařile jako mínění jednotlivců v rovině individuálního života. Svými praktickými kroky a neúnavným organizačním úsilím zásadně ovlivnil rozvoj veřejného mínění v USA

a Latinské Americe, kde se přímo podílel na přípravě, realizaci šetření a analýze. Stejně významně lze hodnotit přínos jeho teoretických, metodologických a výzkumných poznatků pro další generace výzkumníků veřejného mínění. Tvůrčím způsobem přistupoval ke zkoumání veřejného mínění a dokázal pracovat i s malými výběrovými soubory či různými technikami šetření, dnes zařazovanými do oblasti kvalitativního výzkumu. Lze jej právem řadit k takovým klíčovým osobnostem v oblasti výzkumu veřejného mínění, jakými jsou Tönnies, Tarde, Lippmann nebo Gallup. Získal i jedno prvenství: Zasadil se o „sociologickou diplomacii“, o konkrétní spolupráci sociologů různých společenských systémů a zemí v době, kdy k sobě světoví politici nedokázali najít cestu.

Cantril svými úvahami prakticky naplňoval humanistickou funkci sociologie (dříve než ji charakterizoval Berger v roce

1963) zdůrazňováním podstaty lidských bytostí, lidských radostí a úzkostí, teoretickou charakteristikou a empirickým zkoumáním těchto projevů. Ve svých pracích aplikoval socio-technickou funkci sociologie v nejširším slova smyslu. Cantrilův odkaz, jeho myšlenky a poznatky napovídají všem, kteří se o ně zajímají, že výzkum veřejného mínění není jen řemeslo či rutina, ale tvůrčí proces založený na rozšiřující se aplikaci společenských a vědeckých poznatků, které je potřebné neustále konfrontovat se společenskou realitou. Cantril inspirovaný G. Gallupem navíc také připomínal obecnější závěr, že demokracie vyžaduje efektivní, spolehlivou dvoustrannou komunikaci mezi řídicími a řízenými a výzkum veřejného mínění je jedním z efektivních prostředků napomáhajících v tomto procesu [Cantril 1967: ix].

literatura

- Barnouw, Erik (ed.). 1989. *International Encyclopedia of Communication*. Volume I. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Berger, Peter. 1963. *Invitation to Sociology a Humanistic Perspective*. New York: Anchor books.
- Blumer, Herbert. 1948. „Public Opinion and Public Opinion Polling.“ *American Sociological Review* 13 (5): 542-549.
- Cantril, Albert. 2007. „Hadley Cantril: Perception, Polling, and Policy Research.“ *Society* 44 (3): 65-72, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02819944>.
- Cantril, Hadley. 1947. *Gauging Public Opinion*. Princeton: Princeton University Press, London: Humphrey Milford, Oxford University Press.
- Cantril, Hadley. 1965a. *The Pattern of Human Concerns*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Cantril, Hadley. 1965b. „Evaluating The Probable Reactions to The Landing in North Africa in 1942: A Case Study.“ *Public Opinion Quarterly* 29 (3): 400-410, <http://dx.doi.org/10.1086/267340>.
- Cantril, Hadley. 1967. *The Human Dimension Experiences in Policy Research*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Cantril, Hadley, Gordon Allport. 1935. *The Psychology of Radio*. New York: Harper & Brothers.
- Dilthey, Wilhelm. 1980. *Život a dejinné vedomie*. Bratislava: Pravda.
- Durkheim, Émile. (1895) 1926. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis.
- Free, Lloyd, Hadley Cantril. 1964. *The Political Belief of Americans*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Fryba, Mirko. 1975. *Psychische Interaction, intrapsychische Struktur und individuelles Wertesystem*. Bern: Universität Bern.
- Garza, José Luis Ortis. 2012. „The Early Days of Survey Research in Latin America.“ Pp. 143-158 in Hannes Haas, Hynek Jeřábek, Thomas Petersen (eds.). *The Early Days of Survey Research and Their Importance Today*. Vienna: Braumüller.
- Harris, Thomas. 1997. *Já jsem OK, ty jsi OK*. Praha: Pragma.
- Jeřábek, Hynek. 1997. *P. Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu*. Praha: Karolinum.
- Klineberg, Stephen. 1967. „Cantril, H. The Pattern of Human Concerns.“ *Public Opinion Quarterly* 31 (3): 511-512, <http://dx.doi.org/10.1086/267548>.
- Le Bon, Gustav. (1895) 1994. *Psychologie davu*. Praha: KRA.
- Lippmann, Walter. (1922) 1946. *Public Opinion*. New York: Penguin books.
- Loučková, Ivana. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mišovič, Ján et al. 2010. *Od A do Z ve výzkumech veřejného mínění*. Divišov: Orego.
- Monroe, Alan. 1975. *Public Opinion in America*. New York: Dodd, Mead and Co.
- Pandora, Katherine. 1998. „Mapping the New Mental World Created by Radio“: Media Messages, Cultural Politics, and Cantril and Allport 's The Psychology of Radio.“ *Journal of Social Issues* 54 (1): 7-27, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.1998.tb01206.x>.
- Reuband, Karl-Heinz. 2012. „Indirect and „Hidden“ Surveys: An Almost Forgotten Survey Technique from the Early Years.“ Pp. 186-202 in Hannes Haas, Hynek Jeřábek, Thomas Petersen (eds.). *The Early Days of Survey Research and Their Importance Today*. Vienna: Braumüller.
- Sherif, Muzafer, Hadley Cantril. 1947. *The Psychology of Ego-Involvement*. New York: John Wiley and Sons.
- Shirayev, Eric, Richard Sobel. 2006. *People and Their Opinions. Thinking Critically About Public Opinion*. New York: Perason Longman.
- Simpson, Charles. 1994. *Communication Research and Psychological Welfare 1945-1960*. Oxford: University Press.
- Šubrt, Jiří. 2006. „Veřejné mínění z pohledu teorie a výzkumné praxe.“ Pp. 13-23 in Daniel Kunštát (ed.). *České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Tarde, Gabriel. 1922. *L'opinion et la foule*. Paris: Libraire Felix Alcan.
- Tönnies, Ferdinand. 1922. *Kritik der öffentlichen Meinung*. Berlin: Julius Springer.
- Tönnies, Ferdinand. (1922) 1935. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig: Hans Burke Verlag.

Winograd, Monley, Mike Hais. 2011. „Why Most Americans Are Both Liberal and Conservative.“ *The Christian Science Monitor* [online]. Arcadia, California [cit. 5. 9. 2012]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/6kr3aht>.

Ján Mišovič se věnuje sociologii veřejného mínění, sociologickým pohledům na působení náboženství a problematice sociologického výzkumu a výzkumu veřejného mínění. V současnosti vyučuje tyto obory na TF JČU a VŠSPV, více než čtvrt století působil v oblasti výzkumu veřejného mínění. Je mimo jiné (spolu)autorem následujících publikací: Víra v dějinách zemí Koruny české [2001], V hlavní roli otázka [2001], Pohled české veřejnosti na elity působící v politice a ekonomice [2003], Od A do Z ve výzkumech veřejného mínění [2010].
Lze jej kontaktovat na adrese: misovic@tf.jcu.cz

poznámky

- ¹ Z jiného úhlu pohledu posuzoval stejnou problematiku W. Dilthey, když uvažoval o ustálených formách vědění, které se uplatňují jako „pořekadla, úsloví, reflexe o vášních, charakterech a hodnotách života, vytvořené generalizující lidovou moudrostí“ [Dilthey 1980: 242]. Takto nabytá životní zkušenost se promítá ve světovém názoru [Dilthey 1980: 333-338].
- ² Současní autoři se rovněž shodují na propojení světového názoru a hodnot. Subsystemy individuálního světového názoru reprezentují žádané konečné stavy označované jako terminální hodnoty [Fryba 1975: 78-95; Loučková 2010: 132].
- ³ Tato kategorie se blíží pojmu názorové klima, který v 80. letech 20. století oživila E. Noelle-Neumannová. Podle autorky nelze názorovému klimatu uniknout. Jeho účinek se vytváří na základě poměru většinových a menšinových stanovisek [Mišovič et al. 2010: 108].

- ⁴ S pojmem transakce přišel v polovině 50. let Eric Berne. Transakci označil za jednotku společenského styku, která se skládá z transakčního podnětu a transakční reakce [Harris 1997: 31-32].
- ⁵ Užší spolupráce s vládou byla zahájena na podzim 1940, kdy se Cantril sešel s poradcem tehdejšího prezidenta Roosevelta a od té doby se dávalo přísun informací týkajících se veřejného mínění do Bílého domu, a to nejen za vlády Roosevelta, ale i v období působení prezidenta Eisenhowera.
- ⁶ Uvedené „napětí“ je vysvětlováno historicky. Už zakladatelská generace Ústavy vložila do původního textu obojí, pravomoci ústřední vlády s omezenými možnostmi a současně výraznou podporu individuálním svobodám [Winograd, Hais 2011].

Miloš Brunclík, Miroslav Novák et al.: Internetové volby. Budoucnost, nebo slepá ulička demokracie?

Praha, Sociologické nakladatelství SLON, 2014, 290 s.

Tomáš Samec

Lze si v současné době představit pracovní den, cestování do zahraničí, nakupování nebo komunikaci bez internetu? Pro mnoho lidí je internetová síť takřka integrální součástí každodenního života. Využití internetu v souvislosti s jedním ze základních atributů demokratického politického systému – svobodnými volbami – je však stále něco nesamozřejmého. V této recenzi se budu věnovat knize, která podrobně rozebírá výhody i případné nezamýšlené důsledky a tedy i nevýhody realizace internetových voleb v České republice a prezentuje zkušenosti s jejich aplikací v dalších státech. Jedná se o publikaci kombinující perspektivu politologickou, sociologickou a ústavněprávní, která vznikla v rámci projektu „Komparativní analýzy internetových voleb ve světě a analýza možností zavedení internetového hlasování v ČR“ realizovaného CEVRO Institutem s podporou Grantové agentury ČR (GA ČR). Většina z třinácti autorů působí v oblasti politologie, dva hlavní autoři, Miloš Brunclík a Miroslav Novák, se dlouhodobě zabývají především problematikou stranických systémů a také vztahem demokracie a totalitarismu. Kolektiv zahrnuje také dva zahraniční autory z univerzit ve Švýcarsku.

V úvodní kapitole knihy *Internetové volby: Budoucnost nebo slepá ulička demokracie?* stanovují Miloš Brunclík, Marek Antoš a Matěj Trávníček tři hlavní cíle publikace: popsat různé formy internetových voleb, analyzovat dopady realizace internetových voleb v odlišných kontextech (například s ohledem na volební účast) a zhodnotit přínosy a rizika internetových voleb pro Českou republiku. Autoři jsou si zjevně vědomi toho, že se jedná do určité míry o kontroverzní problematiku. V této souvislosti se jim poměrně úspěšně daří zaujmout nezúčastněnou perspektivu, jinými slovy problematiku internetových voleb hodnotí prostřednictvím určitých předem zvolených, „objektivních“ kritérií. To je samozřejmě v jistém smyslu problematické, protože i kritéria, která působí „objektivně“, v sobě nutně zahrnují určitá více či méně zjevná hodnotící stanoviska a rámce. Kritéria, na jejichž základě autoři knihy (ne)doporučují přijetí internetových voleb v České republice, představují: 1) formální nároky na volby, 2) náklady na organizaci voleb, 3) časová náročnost sčítání, 4) množství neplatných hlasů, 5) chybovost sčítání, 6) důvěra, 7) kupčení s hlasy, 8) dostupnost voleb, 9) volební účast. Už jen samotnou volbou některých ukazatelů tedy autoři definují, co je (a není) pro hodnocení internetových voleb relevantní. Do značné míry tak konstruují případné další hodnotící rámce. Tato skutečnost samozřejmě není chybná a je nutná z podstaty sociálně-vědecké práce. Na druhou stranu je potenciál (sebe)reflektovat, proč autoři zvolili daná kritéria, vyčerpán pouze částečně. Jinými slovy se zdá, že autoři zastávají myšlenku liberální demokracie, kde

jsou občané aktivní a politická kultura „kultivovaná“, ačkoli to lze vyčíst jen mezi řádky. Přitom explicitní reflexe toho, *proč* autoři považují za významné například snižování nákladů na organizaci voleb nebo *proč* je podle autorů významná důvěra občanů v politický systém, by podle mého názoru zvýšila kvalitu celé práce. Právě schopnost sociálních vědců uvažovat o tom, jaké důsledky může mít utvářené vědění, a schopnost vnímat ho jako samozřejmý a konstruovaný obraz sociální reality, představuje podle některých autorů přidanou hodnotu sociálních věd [srov. Hammersley, Atkinson 1995: 14-22]. Nedostatečná reflexivita se v publikace projevuje např. v tom, že některé zdánlivě neproblematické pojmy nejsou dostatečně rozpracovány a teoreticky ukotveny. Konkrétně se jedná o koncept *důvěry*, který je v sociologickém i politologickém diskurzu v zásadě nejednoznačný a mnohovýznamový [srov. Sztompka 2006]. Dalším projevem nedostatečné reflexivity je např. to, že uvedené hodnocení sociální reality automaticky implikuje, jak by se měla přetvářet. Autoři tak sice píší, že „cílem není zpracování publikace, která by měla primárně obhajovat či odmítat zavádění voleb v České republice či jinde ve světě“ [Brunclík, Novák et al. 2014: 18], nicméně právě toto jejich publikace umožní. Případná změna sociální reality (zavedení internetových voleb v ČR) je samozřejmě v rukou politiků, nicméně autoři svými závěry připravují rámec expertního vědění, ve kterém se mohou politici během rozhodování a realizace pohybovat a opírat o něj i politická rozhodnutí. Je pochopitelné, že rozsah jednotlivých kapitol neumožnil autorům reflektovat všechny postupy a předpoklady, nicméně v úvodní a závěrečné kapitole by zamyšlení nad případnými způsoby praktického využití hlavních závěrů knihy působilo vhodně.

Výše popsaný přístup autorů (pracovně jej lze označit za „objektivistický“) se odráží i ve formě textu, který se striktně drží deskriptivního přístupu k problematice. Autoři se ve snaze o přehlednost a srozumitelnost textu i po formální stránce drží jednotného formátu kapitol, v nichž prezentují nejprve koncepty, uvádějí je do kontextu (historického a místního), dále popisují praxi a hodnotí ji dle určitých kritérií. To činí z knihy velmi přehlednou publikaci, která čtenáře nepřekvapí strukturou textu, ale svým obsahem, a to v dobrém slova smyslu.

Za stěžejní části knihy považují kapitoly 2 a 14. V prvně jmenované Miloš Brunclík, Marek Antoš a Matěj Trávníček předkládají pojmový rámec, uvádějí čtenáře do historie internetových voleb a jejich současné praxe; představují výhody a rizika plynoucí z internetového hlasování. Ve 14. kapitole hodnotí Matěj Trávníček, Adam Hejl a Petr Sokol přínosy

a rizika internetového hlasování v českém kontextu. V kapitole 2 je tedy představen konceptuální rámec, ke kterému se následně vztahují další autoři, Jiří Š. Cieslar (kap. 3 a 6), Jean-Philippe Trabichet, Isaline Renaud, Miroslav Novák, Miloš Brunclík (kap. 4, 7 a kap. 8 jen M. Brunclík), Jiří Kohoutek (kap. 5) a Petr Sokol (kap. 9), kteří v kapitolách 3 – 9 popisují jednotlivé případové studie zemí, kde internetové hlasování úspěšně funguje (např. Estonsko, Švýcarsko), ale také kde se stalo předmětem kontroverze a bylo zrušeno (Nizozemsko). Tyto jednotlivé příklady následně slouží k ilustraci diverzity různých způsobů využívání internetového či elektronického hlasování, ale především k vysvětlení jeho předností a slabín v různých kontextech. Kapitoly 3-9 následují podobnou strukturu textu a argumentů – uvádějí čtenáře do kontextu, popisují konkrétní volební systém a způsob internetové volby v daném státě (právně, technicky). Dále autoři tematizují dopady zřízení internetového hlasování na celkovou volební účast, přidávají úvahy o zabezpečení internetového hlasování, dotýkají se praktických problémů při zavádění systémů a na závěr shrnují hlavní klady a negativa konkrétního případu uvedení internetového hlasování do praxe. Kromě Estonska, Švýcarska a Norska se v dalších kapitolách autoři zaměřují na anglosaské země Kanadu, Austrálii (respektive provincii Nový Jižní Wales) a Spojené státy. Ty všechny reprezentují spíše funkční modely internetových voleb, přestože se často jedná jen o omezené systémy. Jinými slovy, internetové hlasování je zde umožněno jen části populace. Petr Sokol tak představuje Nizozemsko jako jediný příklad země, kde bylo internetové hlasování zrušeno a není nezajímavé, že se tak stalo na popud občanské iniciativy, která kritizovala nedostatečné zabezpečení internetového a elektronického hlasování (možnost měnit výsledek hlasování a nemožnost dohledat, zda bylo hlasování provedeno tak, jak volič zamýšlel – kontrola hlasu). Jediný zástupce post-socialistických zemí je Estonsko, které cíleně buduje obraz státu zaměřujícího se na informační technologie.

Přestože další post-socialistické státy jsou pravděpodobně v realizaci internetového hlasování spíše ve fázi úvah či analýz, bylo by vhodné zmínit v publikaci alespoň stručně, v jaké situaci se v tomto ohledu nachází naši sousedé, Slovensko a Polsko, nebo například Maďarsko (kde by zároveň toto téma mohlo být zajímavé z hlediska současného politického vývoje a posunu k neliberální demokracii).

Tento argumentační a faktografický odrazový můstek následně vede ke kapitolám 10 – 14, ve kterých se autoři podrobněji zabývají internetovým hlasováním v souvislosti s Českou republikou. V kapitole 10 otvírá Stanislav Drápal otázku tzv. „digitální propasti“ - tedy zda jsou domácnosti různých sociálních vrstev v České republice dostatečně vybaveny internetovým připojením. V kapitole 11 rozehrává Daniel Kunštát podle mého názoru ještě relevantnější otázku – tedy jaké jsou postoje obyvatel ČR k internetovým volbám. V této kapitole D. Kunštát analyzuje data z dotazníkového šetření, a charakterizuje tak potenciální internetové voliče, vliv internetových voleb na deklarovanou volební účast a důvody respondentů k případnému využívání této formy hlasování. Na rozdíl od ostatních kapitol se tedy zaměřuje na subjekty – tj. voliče a jejich postoje, zatímco v jiných kapitolách převládá více hledisko „systémové“.

Kapitola 12 se zdá být o něco méně „přitažlivá“ ze sociologického úhlu pohledu – Ladislav Mrklas v ní rozebírá jednot-

livé stranické programy a postoje politických stran k internetovému hlasování. Kapitola 13 je následně jednou z klíčových pasáží knihy, v níž Marek Antoš tematizuje problematiku internetových voleb s ohledem na jejich případnou ústavní platnost (požadavky na tajnou, všeobecnou, rovnou a svobodnou volbu). V této souvislosti lze zmínit úvahu nad problematikou tzv. „rodinného hlasování“, kdy v nekontrolovaném prostředí (mimo dohled volební komise) roste pravděpodobnost toho, že členové rodiny se budou navzájem určitým subtilním tlakem ovlivňovat v rozhodování. To snižuje jak tajnost voleb, tak aspekt svobodného rozhodování při hlasování.

Autoři Matěj Trávníček, Adam Hejl a Petr Sokol pak v kapitole 14 precizně formulují (podle 9 výše zmíněných kritérií hodnocení) přínosy a rizika internetových voleb v České republice. Jako příklad rizika lze zmínit nebezpečí kupčení s hlasy, které internetové hlasování může potenciálně umožňovat a ulehčovat. Na druhou stranu autoři vyzdvihují přínos tohoto způsobu hlasování pro specifické skupiny obyvatel, jako jsou osoby pobývající v zahraničí, lidé ve věznicích, nemocnicích a osoby s určitým druhem tělesného postižení (př. slabozraké).

V závěru knihy pak autoři upozorňují, že rozhodnutí, zda zavést internetové volby jako jednu z doplňkových forem hlasování, je v zásadě rozhodnutí politické a závisí především na tom, k jakým cílům by mělo internetové hlasování sloužit. Ve své úvaze však nezohledňují to, že svým textem mohou přispět k tomu, že nějaké konkrétní politické rozhodnutí bude prosazeno i díky tomu, že bude odkazovat na výsledky jejich práce. Otázkou, kterou autoři mohli řešit více systematicky, tak zůstává, *proč* by výrazně vyšší volební participace nebo zlepšení dostupnosti voleb pro určité skupiny obyvatel měla být oním cílem, o který je nutné usilovat. Vzhledem k rozsahu knihy nelze očekávat podrobné politicko-filozofické či morálně-etické úvahy, nicméně v silách a možnostech autorů by jistě bylo problematizovat vlastní hodnotová východiska i závěry výzkumu. Díky této reflexi by bylo možné udělat další krok k analytické úvaze nad tím, jakým způsobem by internetové volby ovlivnily politickou kulturu v České republice na úrovni jejich nejzákladnějších aktérů – „obyčejných“ voličů. Proměnily by jejich vnímání politiků a politiky? Motivovaly by je k participaci na občanských aktivitách, a narušily tak symbolické hranice mezi „obyčejnými“ lidmi, politiky a aktivisty? Nebo by naopak zavedení internetových voleb mělo jen marginální důsledky pro to, jak rozumíme politice, demokracii a vládnutí v České republice? Tyto a podobné otázky pravděpodobně přesahují rámec recenzované knihy, nicméně jejich nastolením by kniha získala na hodnotě nejen v politologickém, ale hlavně širším sociálně-vědním kontextu (z hlediska sociologie, antropologie a obecně fungování mechanismů moci ve společnosti).

Přes určité slabiny (přílišnou popisnost, nedostatek reflexivity) lze recenzovanou knihu chápat jako velmi užitečný návod pro politiky, kteří by se případnému zavádění internetových voleb v ČR věnovali, ale také jako dobrý materiál pro odborníky, kteří se zabývají fenomény souvisejícími s danou tematikou (například politická participace mladých lidí apod.). Je však také nutné, aby potenciální čtenáři nepřístupovali k publikaci např. s očekáváním toho, že v ní bude vysvětlována a interpretována současná česká politická kultura, případně že publikace hlouběji historicky a sociálně

uvede fenomén (internetových) voleb do kontextu soudobé společnosti vzhledem k tomu, jak „obyčejní lidé“ politice rozumí a participují na ní. Autoři si v tomto ohledu limity publikace uvědomují a reflektují je a zároveň se jim úspěšně daří naplno využít potenciál zvolené formy výkladu tak, aby

naplnili všechny tři cíle stanovené v úvodu knihy. Po obsahové stránce se jedná o dílo téměř vyčerpávající, které představuje internetové hlasování v kontextu České republiky a její politické kultury nikoli jako samospasitelný, ale jako možný doplněk již fungujícího systému voleb.

literatura

Brunclík, Miloš, Miroslav Novák et al. 2014. *Internetové volby. Budoucnost, nebo slepá ulička demokracie?* Praha: Sociologické nakladatelství SLON.

Hammersley, Martyn, Paul Atkinson. 1995. *Ethnography: Principles in Practice*. London: Routledge.

Sztompka, Piotr. 2006. „New Perspectives on Trust.“ *American Journal of Sociology* 112 (3): 905-919.

[statí]

Rozhodování o hlubinném úložišti jaderného odpadu v České republice

Martin Durdovič, Zdenka Vajdová, Kateřina Bernardyová 3

Strana, která neumírá: K příčinám stability volební podpory KSČM

Daniel Kunštát 15

Náboženské vyznání v České republice z perspektivy inter- a intragenerační transmise

Antonín Paleček, Roman Vido 24

K počátkům veřejného mínění: Historicko-sociologická studie

Kateřina Soukalová 36

Hadley Cantril: významný teoretik a metodolog veřejného mínění (1906-1969)

Ján Mišovič 45

[recenze]

Miloš Brunclík, Miroslav Novák et al.: Internetové volby. Budoucnost, nebo slepá ulička demokracie?

Tomáš Samec 51

Časopis **Naše společnost** je odborným periodikem Centra pro výzkum veřejného mínění vydávaným od roku 2003 Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i. Počínaje rokem 2007 je časopis recenzovaný.

Redakce

Daniel Kunštát, šéfredaktor, Anežka Příběžská, výkonná redaktorka

Redakční rada

Ilona Bažantová (PrF UK, Praha), Adéla Gjuričová (ÚSD AV ČR, Praha), František Kalvas (FF ZČU, Plzeň), Jindřich Krejčí (SOÚ AV ČR a FSV UK, Praha), Jiří Šubrt (FF UK, Praha), Tomáš Trampota (FSV UK, Praha), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR a FF UK, Praha), Milan Zeman (SÚ SAV, Bratislava), Lukáš Novotný (FF UJEP))

Zaměření časopisu

Statí vycházejí primárně z výzkumů veřejného mínění a jeho výsledků, a to s důrazem na širší mezioborové souvislosti a aktuálnost témat. Příspěvky čerpají z dat kontinuálních šetření CVVM i jiných výzkumů. Časopis vedle prvořadého zaměření na téma výzkumu veřejnosti a jejího mínění přijímá i náměty, které se opírají o paradigmaty nabízená sociologií, demografií, politologií, ekonomik, mediálními studii, soudobými dějinami a jinými příbuznými disciplínami.

Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 400 výtisků.

Naše společnost online: <http://cvvm.soc.cas.cz/>

Korespondenci zasílejte na adresu:

CVVM, SOÚ AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1 nebo na e-mail redakce.ns@soc.cas.cz

Praha 2014

ISSN 1214-438X (Print), ISSN 2336-1646 (Online)

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

